नापि व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातत्वं, विरोधिव्याप्ति पक्षधर्मताविशिष्टज्ञानयोरन्यतरभ्रमत्वनियमेन नित्यत्व व्याप्यश्रावणत्वादि वैशिष्ट्याप्रसिद्ध्याऽऽरोपायितु मशक्य त्वात्.

नन्वेवं साध्यव्याप्यस्य पक्षधर्मता पक्षधर्मस्य वा साध्य व्याप्यताऽऽरोप्येति वाच्यं; एकत्र तदुभयाभावाद्विशिष्ट स्याप्रसिद्ध्या तद्वैशिष्ट्यस्यारोपासम्भवात् ।

दीधितिः.

(एकत्र तदुभयेति) व्याप्ये पक्षधर्मताया पक्षधर्मे च व्याप्यत्वस्या रोप प्रत्येकमव्यापक,

---

रेकतराभावेत्यर्थः । व्याप्तिपक्षधर्मतया- व्याप्तिसहितपक्षधर्मतया ज्ञातत्वम् ज्ञायमानत्वम् । व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानविषयपक्षकत्वमिति समुदितार्थः । तेन " नित्यत्वव्याप्यश्रावणत्वादिवैशिष्ट्याप्रसिद्ध्या " इत्यग्रिम मूलसङ्गतिः । (नित्यत्वव्याप्येति) शब्दो नित्य कृतकत्वादित्यादौ श्राव णत्वादिरूपप्रतिहेतो र्वकस्य प्रमाणकव्याप्यवत्ताज्ञानस्यारोप्याप्रसिद्ध्या ऽसम्भवेन समानबलत्वासम्भवादित्यर्थः ।

यत्राव्याप्यः प्रतिहेतु पक्षधर्म स्तत्र श्रावणत्वादावन्यत्र प्रसिद्धाया व्याप्ते रारोप एव बलम्, यत्रापक्षधर्मः प्रतिहेतु तत्र साध्यव्याप्ये पक्षधर्मत्वारोप एव बलमिति शङ्कायां विशिष्टाप्रसिद्ध्या व्याप्तिविशिष्ट पक्षधर्म त्वारोपासम्भवाभिधान मसङ्गतम्, अत आशयं पूरयति दीधितौ "व्याप्य" इत्यादिना । व्याप्ये व्याप्तिविशिष्टे । पक्षधर्मे पक्षधर्मताविशिष्टे । प्रत्येकम्- व्याप्तिविशिष्ट स्वविषयकपक्षधर्मताज्ञानत्वादिना । अव्यापक-

ग्रहे विशिष्टस्यारोपो वाच्यः, स चैकधर्मिणि विरोधिव्याप्यद्वयविरहाद्विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या न सम्भवतीत्यर्थः । विरुद्धादौ साधने स्वव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्ते रप्रसिद्धेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

सत्प्रतिपक्षासंग्राहकः । अव्याप्यादिहेतोर्व्याप्त्यादिविशिष्टत्वाप्रसिद्धेरिति भावः । विशिष्टारोपः— व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताया इत्यस्मिन् ग्रहः । वाच्यः— बलपदेन विवक्षणीयः । "एकधर्मिणी" त्यादिकं "एकत्रे" त्यादि मूलशब्दविवरणं (विशिष्टस्येति) यादृशसाध्यं पक्षे बाधितं तदीयव्याप्तिविशिष्टप्रकृतपक्षवृत्तित्वस्य । (अप्रसिद्ध्या नसम्भवतीति) तथाच— नित्यत्व व्याप्तिविशिष्टश्रावणत्वाप्रसिद्ध्या यथा व्याप्त्यादि विशिष्ट तद्धेतुधर्मिक पक्षधर्मत्वादि ग्रहो ऽप्रसिद्धः, तथा नित्यत्वादिव्याप्तिविशिष्टशब्दवृत्तित्वाद्यप्रसिद्ध्या श्रावणत्वादौ तद्ग्रहोऽप्यप्रसिद्ध इति श्रावणत्वादे स्समानबलत्वासम्भवेन कृतकत्वादे स्सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तेरिति भावः । व्याप्तिपक्षधर्मतोभयज्ञानविषयताया बलत्वे नैष दोष इत्यतो दोषान्तरं स्वयमाह (विरुद्धादाविति) आदिना साधारणपरिग्रहः । साध्याभाववदवृत्तित्वरूप व्याप्ते रन्यत्रप्रसिद्धाया विरुद्धादावारोपसम्भवात् (स्वव्यापकेत्यादि) (अप्रसिद्धेश्चेति) तज्ज्ञानघटित समानबलत्वासम्भव इति शेषः । व्याप्तिप्रकारेण पक्षे स्वप्रकारकज्ञानविवक्षणे सामान्यादौ पक्षे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्ते रप्रसिद्धि र्न क्षतिमावहतीति साऽप्रसिद्धिर्नोक्ता । व्याप्तिघटकानां खण्डशः प्रसिद्धतावत्पदार्थानां परस्परोपश्लेषावगाहि ज्ञानस्य बलतया विवक्षणेनैतद्दोषोद्धारसम्भवेऽपि अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानयो रननुगमेन एकोपादाने अन्यत्राव्याप्तिर्दुर्वारैवेति भावः । प्रकृतसाध्यानुमिति स्वव्यवहाराज्ञानविरोध्यनुमिति समर्थत्वेनानुगमेतु

नाप्यनिर्धारितविशेषबोधित साध्यविपर्ययद्रूपम्, उभयो रबोधकत्वात्. विशेषश्च न व्याप्तिभंगाभंगरूपः, एकत्र तद्भंगनियमात्.

(एकत्रतद्भङ्गेति) तथाचा यतरत्वेन तदवधारणमस्तीति भावः।

सिद्धान्तलक्षणस्य पर्यवसानम् । ["अनिर्धारितविशेषे" ति मूलं अनिर्धारितविशेषकृत साध्यविरोधि बोधकलिङ्गत्वेऽसत्प्रतिपक्षत्व मित्यर्थः] [illegible] बोधकत्वञ्च ज्ञापकतालिंगस्य कारणत्व मते यथाश्रुतमेव, अन्यथा जनकज्ञानविषयपरं बोधकपदम् । बोधकत्वश्च यदि बोधोपधायकत्वं तदा (उभयोरित्यादि) स्वरूपायोग्यत्वे तदाह (विशेषश्चेति) " व्याप्तिभङ्गाभङ्गरूप " इतिमूलं व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरत्व विषयत्व तद्भङ्गविषयत्वान्यतररूप इत्यर्थकम् । एकतरनिश्चयस्यापि पक्षधर्मताज्ञानस्य भङ्गत्वनियमेऽपि तदनवधारणेनाऽनिर्धारितविशेषत्व संभवात् " एकत्र तद्भङ्गनियमा " दिति दूषणमसङ्गतमित्यत आह (तथाचेति) तादृशभङ्गनियमेऽपीत्यर्थः । तदवधारणम्– भङ्गावधारणम् । अनयो रेकतरं बाध्यम्, विरुद्धार्थग्राहकत्वादित्यनुमानं सत्प्रतिपक्ष [illegible] दशायामस्तीत्यर्थः ।

यद्यपि– " अनयो रेकतर " मित्यादेः एकपक्षे साध्यतदभाव व्याप्यतया हेतुद्वयज्ञानान्यतरद्रूप– एकत्र मिथोविरुद्धद्वयसाधकज्ञानद्वया न्यतरत्वादित्यर्थो नसाधु, सद्धेतुपरामर्शे व्यन्यतरत्वरूपहेतुसत्त्वेन भ्रमत्व स्यचाभावेन व्यभिचारात् । ननैकपक्षकहेतुप्रतिहेतुपरामर्शान्यतरत्वं पक्षी [illegible] विरोधिसाधकद्वयवृत्तित्वेन भ्रमवृत्तित्वमेवानुमेयम्, तादृशान्यतरत्वा [illegible] एकस्य भ्रमत्वेऽपि सत्त्वेनैव तत्र भ्रमवृत्तित्वसत्त्वान्न व्यभिचारसम्भाव इति [illegible] तथासति [illegible] मूलं यत्र विरोधिता,

सत्प्रतिपक्षव्यवहारो हि सत्यसति वा साधने नागृहीताप्रामाण्यकविषय मानविरोधिपरामर्शे, अतएव सत्प्रतिपक्षो विरोधिव्याप्त्यादि मत्तया।

मर्शे इत्यत्र घटाद्यंशे अप्रामाण्यादायाऽर्थान्तर वारणाय तत्तद्धेतौ तत्तत्साध्यव्याप्तिपक्षधर्मत्वान्यतरप्रमा [त्व] स्य निवेशनीयतया तद्धेतुकानुमानान्तर्गत सद्धेतौ तत्तत्साध्यादिव्याप्त्यादिप्रमाणाभिव्याप्त्या साध्याप्रसिद्धेः । तत्तद्धेतुद्वयान्यतरत्वावच्छिन्नांशे तत्तत्साध्यव्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरप्रमापूर्विदसाधनेन विरुद्धार्थसाधकान्यहेतुकपरामर्शद्वयान्यतरत्वे व्यभिचारः । साध्याप्रसिद्धिमात्रेणैव कृतकृत्यता च । तथापि तत्तत्साध्यव्याप्त्यवच्छिन्नपक्षविषयतानिरूपितहेतुविषयताद्वयान्यतरत्वं पक्षीकृत्य अप्रत्वानियामकविषयतावृत्तित्वं एकधर्मिकविरुद्धानुमितिजनकतावच्छेदकविषयताद्वयवृत्तित्वेन साधनीयम् । अप्रत्वं चानुगतं कथञ्चिन्निर्वचनीयम् ।

"उच्यते" इत्यादिग्रन्थस्य दोषनिर्वचनपरत्वं नातिसम्भवति, "साध्यविरोध्युपस्थापने" इत्यादिज्ञानस्य प्रामाण्याभावग्रहितया ऽनुमितिप्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वासम्भवादिति सत्प्रतिपक्षव्यवहारविषयनिर्वचनपरतया व्याख्यातुकामो व्यवहारविषयमवधारयति (सत्प्रतिपक्षेति)– (सत्यसति वेति)– समीचीने ऽसमीचीने चेत्यर्थः । तथा च सद्धेतावुक्तलक्षणस्य दशाविशेषे ऽतिप्रसङ्गो न दूषणावह इति भावः (अपरामृश्यमान इति) प्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकत्वविषयकपरामर्शदशानवच्छिन्न इत्यर्थः । एतेन साध्यसिद्ध्यौपयिकपरामर्शकालीनत्वरूपसमानबलत्वनिवेशनसार्थक्यं दर्शितम् । "असति गृहीताप्रामाण्यके वा परामर्शे सत्प्रतिपक्षव्यवहारविरहा" दित्यग्रिमग्रन्थस्य स्वरसतोऽस्य दृष्टान्तविधया प्रदर्शनेनागृहीताप्रामाण्यकत्वांशमात्रनिवेशस्य व्यावृत्तिप्रदर्शनपर इति न पौनरुक्त्यम् (अविद्यमानविरोधिपरामर्श इति) विरोध्यनुमितियोग्यपरामर्शदशानवच्छिन्न इत्यर्थः । एतेन नञोऽभिधेयनिष्प्रतिरुद्धकार्यैकत्वांशनिवेशस्य प्रयोजनं दर्शितम् । (अंशे

उच्यते. साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानबलोपस्थितिप्रतिरुद्धकार्यकलिङ्गत्वं तत्त्वम्. इदं व्याप्तिपक्षधर्मते.

परामृश्यमानो हेतुः विरोधिपरामर्शो वा यस्य परामृश्यमानस्य हेतोः स सत्प्रतिपक्ष इति विग्रहमपि वर्णयन्ति । अतस्तदनुसारेणैव व्यवहारोपयिकं लक्षणमाह (साध्येति) बाधाश्रयासिद्धिनिर्णयवारणाय समर्थान्तम् । नचासौ न व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकबलोपस्थितिरिति वाच्यम् । व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्य साध्यत्वे पक्षतावच्छेदकत्वे वा तदसम्भवात् ।

एवेति) प्रकृतपरामर्शस्य विरोधिपरामर्शस्य चासत्त्वदशायां सत्प्रतिपक्षव्यवहारविरहादित्यर्थः । अतीतानागतप्रतिहेतुपरामर्शदशायामपि सत्प्रतिपक्षत्वात् प्रतिपक्षादन्यहेतुपरतापक्षं परिहृत्य परामर्शपरतामाह (विरोधिपरामर्शेनेति) (परामृश्यमानस्येति) यद्यप्यन्यपदार्थेन परामृश्यमानत्वं न लभ्यते, तथापि प्रतिपक्षादृश्यैव फलोन्मुखस्वकार्यप्रतिरोधकपरतया परामृश्यमानस्वकार्यानुमितिविरोधिपरामर्शपरत्वात्फलितार्थविवरणमिदम् । " तदनुसारेण "- तादृशव्यवहारानुसारेण । (बाधाश्रयासिद्धीति) (निर्णयवारणायेति) तद्दशायां प्रतिव्याप्तिवारणायेत्यर्थः । तयोरपि साक्षादनुमितिप्रतिरोधकत्वादिति भावः । नचाश्रयासिद्ध्यादिनिर्णयस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वेपि तस्य परामर्शेनापि समं विरोधः स्वपरामर्शकाले तत्समवधानं दुर्घटमिति वाच्यम् , लौकिकसन्निकर्षादेव तत्सम्भवात् । आश्रयासिद्धिपदं साध्याप्रसिद्धेरप्युपलक्षणम् । बलपदेनैव तद्वारणात् समर्थान्तवैयर्थ्यमित्याशङ्कां निराकरोति (नचासावित्यादिना) असौ— बाधादिनिश्चयः (व्याप्तीति) धूमो वह्निव्याप्तिविशिष्टपर्वतवृत्तित्वाभाववान् पर्वताप्रवृत्तित्वात् , तादृशाभाववान् धूमो गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ धूमादौ वह्निव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतानिश्चयरूपस्य आश्रयासिद्धिनिर्णयस्य व्याप्तिपक्षधर्मता

पक्षस्साध्याभावव्याप्यवान् साध्यं पक्षवृत्तित्वाभावव्याप्यवदिति पक्षस्य व्यापकभेदेनच अन्वयव्यतिरेकभेदेन च व्याप्तेश्च भिन्नत्वादेकोपादाने ऽन्यस्यासंग्रहेण बलस्याऽविवक्षितत्वाच्च ।

* साध्यधीविरोध्यनुमितिजनक ज्ञानविषयत्वेन तदुपादाय तदुपस्थित्यभिधानञ्च शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शमनुभावयति । साध्यस्य साध्यसिद्धेः, विरोधिन्याः-पक्षो न साध्यवानित्याद्युपस्थिते ,

---

राकबले,परिभतित्व सम्भवादित्यर्थः । ननु बलपदं प्रकृतसाध्याभावव्याप्ति विशिष्टप्रकृतपक्षधर्मतापरमिति नायं दोष , प्रकृते वह्न्यभावव्याप्तिविशिष्टपर्वतवृत्तित्वाभावाभावव्याप्तिविशिष्टधूमवृत्तिताया एव बलत्वादित्यत आह (पक्ष इति) इतीत्यनन्तरं प्रतिरोधकज्ञानविषयस्येति शेष । " पक्षस्य व्याप्तेश्च भिन्नत्वा " दित्यन्वयः । प्रथमे प्रकृतपक्षस्य द्वितीये प्रकृतसाध्यस्य पक्षतया पक्षभेदः व्याप्तेर्भेदकद्वयमाह (व्यापकेत्यादि) (व्यापकभेदेनेति) व्यापकयोः— साध्याभावपक्षवृत्तित्वाभावयो , भेदेनेत्यर्थः. (अन्वयव्यतिरेकभेदेनेति) एकसाध्यगमकव्याप्तेरपि अन्वयव्यतिरेकरूपनिरूपकभेदेनेत्यर्थः । अविवक्षितत्वात् विवक्षितुमशक्यत्वात् । नन्वनुगतरूपेण दर्शितसकलव्याप्तिपक्षधर्मता निवेशे नायं दोष इत्यत आह (साध्येति) (शिरोवेष्टनेनेति) तादृशानुमितिजनकज्ञानत्वेन प्रतिरोधकज्ञानत्वेनैव निवेशात्तद्विषयविषयकत्वेन पुनस्तन्निवेशोऽनुचित इत्यर्थः । तथाच विरोध्युपस्थापनसमर्थत्वेनैवोपस्थितिनिवेशो युक्त इतिभावः । उपस्थितेर्विरोधित्वञ्च प्रतिबन्धकत्वम् , तच्च न साध्य निरूपितमिति साध्यपदं तदनुमितिपरतया व्याचष्टे (साध्यस्येति) " इत्याद्युपस्थिते " रित्यादिना साध्यं पक्षावृत्तीत्याद्युपस्थितिपरिग्रहः । " उपस्थापने ' त्यत्र धात्वर्थोपस्थितौ विरोध्यन्तस्य स्तोकनमेत्यत्र नमने स्तोकस्येवाभेदान्वयः प्रयत्नेनोपपाद्यः । एतदस्वरसेन साध्यपदस्य मुख्यार्थपरत्वानुरोधेनच [illegible] कल्पान्तरमाह

साध्यविरोधी साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयो यस्य, स साध्याभावादिमत्पक्षादि-तदुपस्थितेर्वा, जननयोग्यया, समानया बलोपस्थित्या तथाविधव्याप्त्यादिबुद्ध्या, प्रतिरुद्धं कार्यं यस्य, तादृशलिङ्गत्वमित्यर्थः ।

(साध्यविरोधीति) तद्वत्ताग्रहप्रतिबन्धकस्य न विषयस्यैव विषयविरोधिरूपत्वात् " साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषय ' इति विवरणमकृति । " साध्याभावादिमत्पक्षादि " इत्यादिना पक्षावृत्तिसाध्यादेर्ग्रहः । एतच्च फलितकथनम् (तदुपस्थितेरिति) तादृशपक्षादेः कर्मतयोपस्थितिक्रियायामन्वयो युक्त एवेति भावः । अथैवं पक्षे साध्यवति साध्याभाववत्पक्षादेरप्रसिद्ध्या प्रतिरुद्धहेतावव्याप्तिरिति चेन्न; यद्रूपावच्छिन्ने धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नवत्ताज्ञानं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकं तद्रूपावच्छिन्ने पक्षे तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकानुमितिजननयोग्योपस्थितिप्रतिरुद्धकार्यकत्वविवक्षणात् ।

केचित्तु- यत्र बाधो दोषः तत्रैव सत्प्रतिपक्षो दोषः, प्रतिहेतुपरामर्शसंवलनदशायां तत्रैव हेतौ सत्प्रतिपक्षव्यवहारो यथार्थ इत्याशयेनैवैतत्कल्पानुसरणम् । तथा च साध्यवत्पक्षकहेतौ स्वलक्षणतया न तत्राव्याप्तिरित्याहुः ।

एतच्च यथाश्रुतार्थविवरणम् । वस्तुतः स्वसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानत्वेनोपस्थितिः लक्षणे निवेश्या, तादृशज्ञानविषयविषयकत्वेन तन्निवेशस्य शिरोवेष्टनेनेत्यादिन्यायेन हेयत्वात् । साध्यादिपक्षकसाध्यतावच्छेदकाद्यनवच्छिन्नव्यापकत्वावगाहिपरामर्शवारणाय विशिष्टसाध्यादिमत्ताग्रहविरोधित्वेनोपस्थितिर्विशेष्या । (जननयोग्ययेति) जननं स्वघटकार्थः । यावद् स्वस्य समर्थपदार्थः । ननु समानत्वं न विशेषणम्, तस्याऽविवक्षितत्वात्, कापि तूपस्थितावेवेति स्फुटीकर्तुं " समानयैव " समासेन लिखनम् । " तथाविधव्याप्त्यादिबुद्ध्या " साध्याभावव्याप्यत्वादिबुद्ध्या । एतदपि

विरोधिव्याप्यत्वादिविषयत्वलक्षणं योग्यताशालिन्या अप्युपस्थिते रप्रामाण्यग्रहे सत्प्रतिपक्षत्वानापादकत्वात्

साध्याभाव व्याप्याद्यादिबुद्ध्या । एतदपि वस्तुकथनम् । तथा प्रतिरुद्धत्वस्य तदनुकूलानुमानप्रतियोगित्वम् । वह्नियाप्याभाव दि साध्यकस्थले वह्न्यादिमदुदाश्चविषयकानुमिति जननयोग्यया वह्निव्याप्यवत्पक्षोपस्थित्या बाधनिश्चयरूपस्य कार्यप्रतिरोधदशायां अतिव्याप्तिवारणाय साध्यवत्ता ज्ञान प्रतिबन्ध कत्वं प्रथमोपस्थितिविशेषणम् । वह्निव्याप्यवत्पक्षोपस्थितेरपि साध्यवत्ता ज्ञान प्रतिबन्धिकां वह्निमान्जलदिमदाश्वविषयक समूहालम्बनरूप वह्न्य दिमदश्वविषयकानुमितिं प्रति स्वरूपयोग्यतया यथाश्रुते उक्तातिव्याप्ते दुर्वारत्वं, साध्यवत्ता ज्ञान प्रतिबन्धकतावच्छेदक विषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणताश्रयत्वपर्यन्त समर्थनेन विवक्षणीयम् । नच साध्यवत्ता ज्ञान प्रतिबन्धकतावच्छेदिका साध्याभावादिप्रकारिता, तद्विधेय तैव च प्रतिहेतुपरामर्श जन्यतावच्छेदिकेति तज्जनकताया न प्रतिबन्धकतावच्छेदक विषयत्वावच्छिन्नत्व मित्युक्तविवक्षणासम्भव इति वाच्यम् । प्रकारताविशेषस्यैव विधेयतारूपत्वात् । अन्यथातु यदवच्छिन्नविशेष्यक यदवच्छिन्नप्रकारकत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तदवच्छिन्नपक्षक तदवच्छिन्न विधेयत्वावच्छिन्न निरूपितकारणत्वमेव निवेश्यम् । ननु तादृशोपस्थितिकालीन ज्ञानविषयत्वमेव सम्यक्, किं तत्प्रतिरुद्धकार्यक ज्ञानविषयत्वपर्यन्त निवेशनेन इत्याकांक्षायां माह (विरोधीत्यादि) अप्रामाण्यग्रहविशिष्टस्य व्याप्याद्युपस्थिते र्न विरोध्यनुमितौ योग्यताम्, तद्ग्रहाभावविशिष्टत्वेनैव परामर्शस्यानुमितियोग्यत्वादिति नेदृशोपस्थिति मादाय ऽतिव्याप्तिप्रसक्ति रित्याशङ्कां निराकरोति (विरोधिव्याप्यत्वादि विषयत्वलक्षणयोग्यता शालिन्या इति) तथाच जनकतावच्छेदकता पर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वरूपयोग्यता

कार्यप्रतिरोधानुधावनम्। समानत्व चाऽगृहीताप्रामाण्यक साध्यसि-
द्ध्यौपयिक परामर्शकालीनत्वम्,

नात्र विवक्षिता, किन्तु जनकतावच्छेदक कोटिप्रविष्ट विषयतारूपेणेति भावः। अथवा अप्रामाण्यग्रहाभावो नानुमितिजनकतावच्छेदक, अपितु स्वातन्त्र्येण जनक एवेत्यभिप्रायेणैतत्। (कार्यप्रतिरोधानुधावनमिति) तथाचाऽप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्ट विरोधिपरामर्शस्यैव अनुमितिप्रतिबन्धकतया गृहीताप्रामाण्यक विरोधिपरामर्शस्य कार्याप्रतिबन्धकत्वान्नोक्त स्थलेऽति प्रसङ्ग।

यद्यप्यप्रामाण्यज्ञानास्कन्दित विरोधिपरामर्शस्य ऽगृहीताप्रामाण्यक बाधादिवद्रूपत्वे तत्प्रतिरुद्धकार्यकत्वमपि दुर्वारमिति यथाश्रुतेऽतिव्याप्ति रस्त्येव ; तथापि विरोध्यनुमिति जनकतावच्छेदकरूपाश्रय कार्यप्रतिरोध प्रयोजकतावच्छेदकत्व विवक्षणेनाऽतिव्याप्तिर्वारणीया। नच यत्र विरोधि परामर्शानन्तरक्षणे तद्विषयकाप्रामाण्यग्रहो जायते तत्र पूर्वक्षणे अप्रामाण्यग्रहा भाव विशिष्ट तज्ज्ञानरूप प्रतिबन्धक सत्त्वेन कार्यानुत्पत्त्या तत्क्षणे सत्प्रति पक्षत्वं दुर्वारमेवेति वाच्यम्। यत्कालीनोपस्थित्या अग्रिमक्षणे यस्य कार्या-नुत्पाद स तदा सत्प्रतिपक्ष इति विवक्षणेनातिप्रसङ्गानवकाशात्।

उपाध्यायमतरीत्या समानपदं सार्थकयितु तदर्थमाह-(समानत्वञ्चेति) (अगृहीताप्रामाण्यकेति) स्वविषयकाप्रामाण्यग्रहाभाव विशिष्टेत्यर्थ। साध्यसिद्ध्यौपयिकत्वम्-प्रकृतसाध्य नुमितियोग्यत्वम्, योग्यत्वञ्च अप्रामा-ण्यज्ञानास्कन्दितस्यापि परामर्शस्य, अप्रामाण्यग्रहाभावस्य तत्सहकारित्वा-दिति नाऽगृहीताप्रामाण्यकत्ववैयर्थ्यम्।

अथ-अगृहीताप्रामाण्यकत्वदशरीरे अन्वयव्याप्त्यंशे व्यतिरेकव्याप्त्यंशे च पृथगप्रामाण्यग्रहाभाव विशिष्टत्व निवेशनीयम्, तत्तद्व्याप्त्यंशे

असति गृहीतप्रामाण्यके वा परामर्शे सत्प्रतिपक्षत्वव्यवहारविरहात् ।

अप्रामाण्यग्रहसत्त्वे तत्तद्व्याप्त्यवगाहि परामर्शस्य सत्प्रतिपक्षत्वाप्रयोजकत्वात् । तथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यामुभयो-रेकतरविषयकपरामर्शदशायामन्यतरविषयांशे अप्रामाण्यग्रहसत्त्वे सत्प्रतिपक्षता न स्यात् । न च स्वव्यापकानुमितिविरोधिग्रहदशायामप्रामाण्यग्रहद्वयमनुगमय्य तदभावविशिष्टत्वं निवेशनीयम्; विरोधित्वञ्च समानविशेष्यकत्वावच्छिन्नं ग्राह्यम्, तेन विरोधिपरामर्शादिव्यावृत्तिरिति वाच्यम्; एवं सति तादृशव्याप्तिद्वयविषयकसमूहालम्बनपरामर्शे एकतरांशे अप्रामाण्यग्रहसत्त्वे सत्प्रतिपक्षत्वमुपपद्येतेति चेन्न;- स्वीययत्किञ्चिद्विषयताप्रयोज्यानुमितिविरोधिज्ञानसामान्याभावस्य निवेशनीयत्वात् । विरोधित्वञ्च विरोधिपरामर्शादिव्यावृत्तं ग्राह्यम् । समूहालम्बनपरामर्शस्थले यादृशव्याप्त्यंशे अप्रामाण्यज्ञानं नास्ति, तादृशव्याप्तिविषयताप्रयोज्यानुमितिविरोधिज्ञानसामान्याभावस्य सत्त्वात् न तत्र सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तिः ।

" असति "- अविद्यमाने । " परामर्शे " - स्वविषयकपरामर्शे । "सत्प्रतिपक्षत्वव्यवहारविरहात्"-स्वस्य सत्प्रतिपक्षत्वव्यवहारविरहात् । न चासति गृहीताप्रामाण्यके वा प्रकृतसाध्यानुमापकपरामर्शे अप्रामाण्यज्ञानाभावसहकृतपरामर्शरूपकारणविरहादेवानुमितिविरहः, न तु विरोधिपरामर्शप्रयुक्त इति समानत्वानिवेशेऽपि नातिप्रसङ्गावकाश इति वाच्यम्; तत्रोभयोरेव कारणाभावतया विनिगमनाविरहेण कार्याभावप्रयोजकताया दुर्वारत्वात्। विरोधिपरामर्शमात्रप्रयुक्तत्वस्य प्रयोजनविरहेण निवेश्यत्वात् । यत्र विरोधिपरामर्शो बाधनिश्चयश्च वर्तते तत्रापि सत्प्रतिपक्षितत्वस्येष्टत्वात् ।

ननु— प्रामाण्यनिर्णयेनाऽधिकबलतया बाधकस्य विरोधि
परामर्शस्य वारणात् (समानेति) इति, तदसत्, व्यभिचारेण

मिश्रोक्त समानपदव्यावृत्तिं दूषयितुमुपन्यस्यति (ननु इति) "प्रामाण्यनिर्णयेन"- स्वविषयकप्रामाण्यनिर्णयेन । एतच्च बाधकताप्रयोजकाधिकबलत्वे हेतुः । "बाधकस्य"- विरोध्यनुमित्युत्पादकस्य । निश्चितप्रामाण्यकपरामर्शजन्यानुमितौ अनिश्चितप्रामाण्यकविरोधिपरामर्शो न प्रतिबन्धकः, सद्धेतुकस्थलीयपरामर्शजन्यानुमितौ सप्रामाण्यनिश्चयविरोधिव्याप्तिज्ञानं न प्रतिबन्धकतया प्रत्युत्तेजकत्वात् । तदृशप्रामाण्यनिश्चये विरोधिव्याप्तिज्ञानस्याप्रतिबन्धकप्रामाण्यनिश्चयाभावविशेषणत्वे प्रागुक्तोभयपरामर्शे प्रामाण्यदशायामनुमितिप्रतिरोधो निर्वाहः इत्याशयेन । (समानेति) समानत्वञ्च विरोधिपरामर्शजनकत्वम् । विरोधिपरामर्शव्यवहितप्राक्क्षणविशिष्टत्वाभाव इति यावत् । तत्प्रतिरूपव्याप्यत्वावच्छेदकरिक्त दृष्टान्तस्थलीयानुमितिकारणसमवधानकालावच्छिन्नतदनुमितिप्रागभाव... सकलकारणनिवेशात् उभयपरामर्शदशायां न दोषः । ... कार्यप्रतिरोधनिवेशश्च परामर्शप्रामाण्यनिश्चयेऽपि हेतौ व्यतिरेकिकारणत्वेनेति बोध्यम् । प्रतिहेतौ साध्यबाधेन हीनबलताया प्रकृतहेतौ सत्प्रतिपक्षताकारणाय विरोधिपरामर्शानन्तरानुत्पन्नपरामर्शाभावेति रिक्तसकलकारणसमवहितत्वं निवेश्यम् । वस्तुतो मिश्रमते अनुमितौ विरोधिपरामर्शमात्रस्य न विरोधित्वम्, किन्तु विरोध्यनुमितिसामग्र्या एव, तथा च इतरकारणसमवहितस्य परामर्शस्य कार्यप्रतिबन्धकत्वे विरोधिपरामर्शे नेतरकारणसमवहितत्वविशेषणं देयम् । उभयपरामर्शे अप्रामाण्यग्रहसत्त्वे एकत्र प्रामाण्यनिश्चये पेतरानुमितिजनककारणसद्भावाद्विरोधिपरामर्शस्य सामग्रीविधया स्वातन्त्र्येण वा विरोधितासम्भवेऽपि तदनुमितिजनकपरामर्शस्य प्रामाण्यग्रहस्योत्तेजकत्वमित्याशयेन (व्यभिचारेणेति ।)

प्रामाण्य ग्रहस्याबलत्वात् । अन्यत्राऽप्रामाण्यग्रहानुकूलत्वेनैव क्वचित्तदुपयोगात् । बलपदोपसन्दानाच्चोक्तरूप लाभान्न तद्वैयर्थ्यम् । लिङ्गपदोपादानाच्च स्वीयलिङ्गतौपयिकपरामर्श लाभादात्मादेर्व्युदासः । विरोधि-

---

उक्तस्थले विरोध्यनुमित्युत्पत्तौ तत्र प्रकृतसाध्यानुमापक परामर्शाभाव रूपकारणस्य व्यभिचारप्रसङ्गेने त्यर्थः । " अबलत्वात् "- प्रकृतपरामर्शे अप्रामाण्यग्रह मन्तरेण उक्तस्थलेऽनुमित्यनुपधायकत्वात् । तथा च सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेव । अथवा- " व्यभिचारेण "- तज्जनकज्ञानं प्रामाण्यनिश्चयं विनाप्यनुमित्युत्पत्त्या, जनकज्ञाने प्रामाण्यग्रहस्य, " अबलत्वात् "- अनुमितिसामग्रयघटकत्वात् । तथाच यत्र प्रकृतपरामर्शे न प्रामाण्यग्रहः, किन्तु विरोधिपरामर्श एव, तत्रापि प्रकृतपरामर्शे अप्रामाण्यग्रहसत्त्वे कोटिद्वयानुमितिसामग्र्या अक्षतत्वा त्परस्परविरोधेन नैकस्याप्यनुमितीति सत्प्रतिपक्षत्व मिष्टमेवेति भावः । नन्वेकत्र प्रामाण्यग्रहदशाया मेककोट्यनुमिते राव-श्यकतया तस्य बलत्व मावश्यकमित्यत आह (अन्यत्रेति) परामर्शान्तर इत्यर्थः । " तदुपयोगात् "- प्रामाण्यग्रहस्या नुमित्युपपादकत्वात् । बलपदस्याऽ विवक्षितार्थकत्वेपि समानपदस्य निरुक्तार्थतात्पर्यग्राहकतया बलपदोपादानं सार्थकयति (बलपदेति) लिङ्गपदोपादानवैयर्थ्यशङ्कां परिहरति (लिङ्गपदेति) (स्वीयलिङ्गतौपयिकेति) स्वनिष्ठप्रकृतसाध्या नुमापकतावच्छेदकविषयता विशेषरूपगमकतानिर्वाहके त्यर्थः (आत्मादेरिति) अन्यथा तस्यापि धूमलिङ्गकवह्न्यनुमित्यौपयिक परामर्शकालीन वह्न्यभावानुमापकपरामर्श प्रतिरुद्धवह्न्यनुमित्यात्मक कार्यकत्वेन धूमादेरिव सत्प्रतिपक्षत्वापत्तिरिति भावः । नच प्रतिरुद्धकार्यत्वम्, प्रतिरुद्धकार्यक - परामर्शविषयत्वम्, तच नात्मादेरिति नातिप्रसङ्गशङ्केति वाच्यम्; आत्मादेरपि प्रतिरुद्धकार्यक समूहालम्बनपरामर्शविषयत्व सम्भवात् । प्रतिरुद्धकार्यक मित्यनेन प्रतिरुद्धकार्यक परामर्शविषयत्व मवश्यं-

परामर्श प्रतिबन्धकार्यकविशिष्टपरामर्शविषयत्वन्तु फलितार्थः । अगृहीताप्रामाण्यकत्व सघलितयोग्यतोपादानेतु बाधोपस्थितिसमर्थपरामर्श कालीनसाध्यसिद्धिसमर्थपरामर्श विषयत्वम्, तत्त्वम् वाच्यम् । यदिचेत्य वह्निव्याप्यवान्-वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवांश्चेति परामर्शादयं वह्निमान्वह्न्यभाव व्याप्यवांश्चेत्यनुमिति. प्रामाणिकी , नतु

मेव विलक्षणीयम्, अनुमिते. हेतुकार्यत्वासम्भवात्; तथाच तादृशविषयताप्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकत्व निवेशेनैवोपपत्ते. विरोधिपरामर्श स्वनिष्ठप्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदक विषयिताक परामर्शकालीनत्व निवेशन मनुचितमित्याशयेन तथैव निष्कृष्टार्थ माह (विरोधिपरामर्शेति) प्रकृतानुमिति विरोध्यनुमितिये।ग्यपरामर्श प्रयुक्ताभिमक्षणावच्छिन्नानुत्पादप्रतियोगि प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकीभूत परामर्शीयविषयताविशेषविशिष्टत्व मित्यर्थ । अगृहीताप्रामाण्यक परामर्शत्वेनानुमितिजनकत्वमते जनकतावच्छेदकता पर्याप्त्यधिकरण धर्मवत्त्व रूपयोग्यता न गृहीताप्रामाण्यकपरामर्शस्येति कार्यप्रतिरोध निवेशमन्तरेणैवोपपत्त्या तं परित्यजति (अगृहीताप्रामाण्यकेति) (बाधोपस्थिति समर्थेति) साध्यवत्ताज्ञान प्रतिबन्धकत्वेसति तत्प्रतिबन्धयानुमिति स्वयोग्येत्यर्थ. । साध्यवत्ताधीप्रतिबध्यत्वनिवेशा त्साध्याभावव्याप्यानुमिति समर्थपरामर्शकाले नातिप्रसङ्गः । तत्कालीनत्वं चैककालावच्छिन्नैकारमवृत्तित्व सम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वम्, तेन व्यधिकरण परामर्शमादायनातिप्रसङ्गः (यदि चायमिति) " अनुमितिः प्रामाणिकी " अत्र " न च सत्प्रतिपक्षत्व " मित्यत्रच ' यदिच ' इत्यस्य सम्बन्धः । तदभावव्याप्यवत्ता निश्चयानन्तरमेव तादृशानिश्चयक्षणेपि नानुमितिर्जायते, तादृशनिश्चयस्य बाधनिश्चयवत्स्वोत्पत्तिक्षणेपि कार्योत्पत्तिविरोधित्वात् । तत्रानुमितेः प्रामाणिकत्वे तादृशानुमित्युत्पादक्षणे सत्प्रतिपक्षताभावमपि न क्षति', तदग्रिमक्षणे विरोधिपरामर्शवत्ता ' [illegible]

सत्प्रतिपक्षत्वम्, तदा कार्यप्रतिरोधो ऽवश्यमुपादेयः । अजनितविरोधिबोधत्वेन च विरोधिपरामर्शो विशेषणीयः । अत एवाग्रिमलक्षणे 'विरोधिबोधकान्ये' ति फलतो ज्ञानविशेषणम् । एकस्याप्रामाण्यग्रहेणाऽपरेणानुमितिजननाच्चद्वारणाय वा । तत्प्रतिरुद्धकार्यत्वञ्च

प्रतिरोधादित्युभयत्र विवादप्रदर्शनार्थं तदभिधानम् । (कार्यप्रतिरोधोऽवश्यमुपादेय इति) स्वातन्त्र्येण प्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिक परामर्शे स्वजन्यकार्याभाव विशिष्टत्वरूपं प्रतिरुद्ध कार्यकत्वम्, अगृहीताप्रामाण्यकत्वेनानुमितिहेतुतामतेऽपि निवेश्यमित्यर्थः (अजनित विरोधिबोधत्वेनेति) स्वजन्यविरोध्यनुमित्यभाव विशिष्टत्वेनेत्यर्थः (विशेषणीय इति) तेन तत्रैव विरोधिवह्निसाध्यक परामर्शेन वह्न्यभावसाध्यक हेतोर्न सत्प्रतिपक्षितत्वमिति शेषः । 'अतएव'- उक्तस्थले वह्न्यभावसाध्यक हेतोस्सत्प्रतिपक्षितत्ववारणादेव (विरोधिबोधकान्येति) निरुक्तार्थकमिति शेषः । यथा श्रुतशब्दतो गमकतौपयिकरूपे विरोधिबोधकान्यत्वं लभ्यते , नतु ज्ञायमानपदोपस्थाप्य ज्ञाने, तथा विवक्षणेच याद्दशव्याप्त्यादिमत्तया ज्ञानेन प्रकृतसाध्यक परामर्शशून्य पुरुषान्तरस्य विरोध्यनुमिति र्जनिता प्रकृतसाध्यक परामर्श समवहित ताद्दशव्याप्त्यादिविषयक ज्ञानान्तरस्यापि सत्प्रतिपक्षितत्व प्रयोजकत्वानुपपत्तिः, अतः (फलतो ज्ञानविशेषणमिति) उक्तानुमिते रप्रामाणिकत्वेऽपि तदानीं सत्प्रतिपक्षतोपगमेऽपिवा अग्रिमलक्षणे विरोधिबोधकान्यत्वस्य नोक्तव्याप्तिसङ्गतिः, अत स्तन्मते व्यावृत्त्यन्तरमाह । (एकस्येति) " तद्वारणाय "- अनुमित्युपधायक परामर्शस्य सत्प्रतिपक्षितत्व प्रयोजकतावारणाय । तद्विरोधिबोधकान्यत्वं स्वजन्यविरोधि-बोधाव्यवहित प्राक्क्षणावच्छिन्नं भगवदन्यत्वार्थकम्, स्वनिष्ठताद्दशक्षण वैशिष्ट्यशून्यत्वार्थकं वा । नन्वेवमपि यत्र प्रतिहेतुपरामर्शो विद्यते नतु प्रकृतहेतुपरामर्शः, तत्रत एव कुतश्चित्प्रतिबन्धकात् तदग्रिमक्षणे विरोध्यनुमितिः,

विरोधिबोधकान्य गमकतौपयिक रूपसंपत्तिमत्तया ज्ञायमानेन प्रतिरुद्धकार्यत्वंवा तत्त्वं । स्थापनायांव्याप्ति पक्षधर्मत्व मुभयत्रादिभिद्धम् , वादिना तदभावानुपन्यासात् । द्वितीयस्य तत्त्वमन्यतरासिद्धमिति प्रथमेन द्वितीयं बाधितमिति, स्वार्थानुमानएवायं दोष इत्येके; तन्न-एकदा

प्रतिरुद्धकार्यक परामर्शविषयत्वम् । (एकदेत्यादि)

तद्द्विमक्षणेऽतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेत्यत आह (प्रतिरुद्धेति) तथाच तत्र प्रकृत हेतौ विशेषणीभूत परामर्शविषयत्वाभावा न्नातिप्रसङ्ग इति भावः ।

नचैवमपि यत्र प्रकृतहेतुपरामर्शो गृहीतप्रामाण्यकः प्रतिहेतुपरामर्शश्चाऽगृहीताप्रामाण्यको वर्तते, प्रतिबन्धकान्तर वशाच्चा ग्रिमक्षणे विरोध्यनुमित्यनुत्पादः, तत्रातिप्रसङ्गो दुर्वार एव ; प्रकृतहेतुपरामर्शे गृहीताप्रामाण्यकत्वस्य तन्नियतसाध्य सिद्धियोग्यताया वा निवेशे प्रतिहेतुपरामर्शे विरोधिबोधकान्यत्वस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । एतन्निवेशलाभायैव विरोधिबोधकान्यत्वस्यो पादानात् ।

वस्तुतस्तु विरोधिबोधकान्यत्वम्, प्रकृतहेतुपरामर्शे प्रतिरुद्धकार्यकत्व रूपं प्रतिहेतुपरामर्श विशेषणम्, गृहीताप्रामाण्यक प्रकृतहेतुपरामर्शस्य न प्रतिहेतुपरामर्शकार्य प्रतिरोध इति तादृशपरामर्शदशायां नातिप्रसङ्गः ।

मूले " एकदे " त्यस्य उत्पन्नयो रिति शेषः । अविरलक्रमेणो-त्पन्नयो रित्यर्थकं " निरन्तरबोधे "इ ति मूलमाक्षिप-

निरन्तरयोर्वोभयो र्व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातयोः प्रतिपक्षत्वा त् युगपदुपस्थितेश्च कारणवशेन स्वपरसाधारणत्वात् ।

नच द्वितीयस्य परामर्शस्योत्पाद समये पूर्वेणानुमितिजननात् कथं नैरन्तर्यमिति वाच्यम्, साधकमानादिवशेन क्षणमनुमित्यनुत्पादसम्भवात् । (स्वपरेति) अयम्भावः न खलु सम्भवन्तस्सर्व एव हेत्वाभासा स्समुद्भाव्याः, आधिक्यप्रसङ्गात् । परन्तु यथाकाम मेकः । तथाच प्रतिपक्षोद्भावनेपि नाप्रतिषेधमात्रेण व्याप्त्याद्यभ्युपगम इति ।

ति (नचेत्यादिना) साधकमानम्-साध्यनिश्चयः । विरोधिपरामर्शानन्तर मपि यदि साधकमानादि वशेनाऽनुमिति र्नजायेत तदा तदनुरोधेन सत्प्रति पक्षस्य दोषता नायातीत्यतः (क्षणमिति) क्षण मेक मित्यर्थः । मूले-"ज्ञातयोः"- ज्ञानयोः । "प्रतिपक्षत्वात्"-परस्परकार्यप्रतिरोधकत्वात् । (युगपदिति) यौगपद्यमेककालवृत्तित्वम्, नतूत्पत्तिघटितम्, द्वितीयपक्षासंग्राहकत्वात् ।

परामर्शद्वयसंवलनस्य स्वपरसाधारणत्वेपि परामर्शस्थले व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्ग मुपेक्ष्य सत्प्रतिपक्षोद्भावने ऽप्रतिषिद्धत्वेन प्रकृतहेतो र्व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रतिवाद्यनुमतत्व ग्रहणेन प्रमितत्वग्रहणाच्च द्वयो स्तुल्यबलत्व मित्याक्षेपानुद्धाराद्भावं पूरयति दीधितौ (अयं भाव इति) (आधिक्यप्रसङ्गादिति) हेतुद्वयप्रयोग इव दोषद्वयोद्भावनेऽप्याधिक्यादिति भावः । "यथाकाम" मित्यनेनोद्भावने विनिगमनाविरहशङ्का निराकृता । "व्याप्त्याद्यभ्युपगमः"- व्याप्त्यादेः प्रतिवाद्यनुमतत्वसिद्धिः । अप्रतिषिद्धत्वस्याभावानुद्भावनरूपस्यान्यथासिद्धतयाऽनुमित्यनाक्षेपकत्वादिति भावः ।

अथ वस्तुनोऽद्वयात्मकत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मताभंग एकत्रावश्यक इति स एव दोषः। नच तयो र्विरोधभंगे प्युपपत्ते र्व्याप्त्यादिभंग नियम इति वाच्यम। अविरोधेऽनुमित्यप्रतिरोधात्, विरोधेव्याप्तिभंगनियमादितिचेन्न;

(प्रतिरुद्धत्वेति) प्रतिरोधप्रयोजकविरोधिव्याप्त्यादीत्यर्थः।

मूले (अद्वयात्मकत्वेनेति) साध्यतदभावयोरेकतरवत्त्वे परानधिकरणत्वनियमेनेत्यर्थः (व्याप्तीति) एकत्र—हेत्वोरन्यतरत्र। स्वस्वसाध्यनिरूपितव्याप्तिपक्षधर्मतयोरन्यतरभङ्ग आवश्यक इति स एवान्यतरत्वेनोभयत्रावधारितो, विशिष्य सन्दिग्धो दोष आस्तां, किं प्रकरणसमस्य दोषतयेत्यर्थः। साध्यतदभावव्याप्ययोरेकधर्मिणि सत्त्वमनुपपन्नं धर्मिवृत्त्येकतरव्याप्यभावं तदा कल्पयति, यदि व्याप्त्यभावं विना तन्नोपपद्यत इत्यवधारयितुं शक्यते, तदेव न. उभयत्र व्याप्तिसत्त्वेपि साध्यतदभावौ यद्यविरुद्धौ स्यातास्,तदोभयत्र पक्षधर्मता निर्वहेदिति प्रतिसन्धानेन तद्विघटनादिति सामान्यतोपि न व्याप्त्यादिभङ्गावधारणमिति कथमज्ञायमानस्य दोषतेत्याशङ्कते (नच तयोरिति) साध्यतदभावयोरविरोधग्रहदशायां अनुमित्यप्रतिरोधान्न सत्प्रतिपक्षता, अपितु विरोधावधारणदशायामेव, तथाचोक्तान्यथासिद्धिसम्भावनाविरहादनुपपत्त्यवधारणं न दुर्घटमित्याशयेनाह (अविरोध इति)

प्रतिरुद्धत्वस्य कार्यानुत्पादस्यादोषतया "प्रतिरुद्धत्वे" त्यादि यथाश्रुतमूलासङ्गतिः। अतो व्याचष्टे (प्रतिरुद्धत्वेतीति) एकत्र धर्मिणि मिथो विरुद्धयोस्साध्यतदभावव्याप्ययोर्व्याप्यत्वेन ज्ञानं यदि निश्चयरूपं स्यात्तदा परस्परप्रतिबन्धेन नोत्पद्यत एव, अतो व्याप्त्यंशे पक्षधर्मतांशे वा संशयरूपमेव तत्, तथाच कारणीभूतनिश्चयाभावादेव नानुमित्युत्पादः, नतु

प्रतिरुद्धत्वज्ञानानन्तरं व्याप्त्यादिभंगज्ञान मित्युपजीव्यत्वेन व्यभिचारवदस्यापि दोषत्वात् । ननु साध्यतदभावयोरिव तद्व्याप्यत्वेना वधारितयो र्विरोधादेकत्र ननिश्चयः, किंतु संशयः, निश्चयेत्वान्यतरव्याप्तिसंशय इति व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेन्न;- उभयोरेकत्र निश्चयानन्तर मन्यतरव्याप्तिसंशय इत्युपजीव्यत्वेनास्य भिन्नत्वात् ।

(उभयोरिति) परस्पराभावव्याप्यत्वं हि हेत्वोर्विरोधः । तदग्रहेच तयोरेकत्र निर्णयो न विरुद्धयत इति भावः (दूषकतेति)

सत्प्रतिपक्षभावा दित्याक्षेपे " उभयोरेकत्र निश्चयानन्तर " मित्यादिना विरोधिद्वयव्याप्यत्वानिश्चयस्य व्याप्त्यादिसंशयोपजीव्यत्वाभिधानं न सङ्गच्छते; तादृशनिश्चयस्यैवानुपपादितत्वात् अतो भावमाह (परस्परेति) साध्यतदभावव्याप्यत्वं हि हेत्वोस्साध्याभावसाध्ययोरेव विरोधः, नतु परंस्परं तयोः, परस्परविरुद्धत्वेन ज्ञातयोरेव नैकदा निश्चय इति तदग्रहे परस्परव्यापकविरुद्धत्वेन ग्रहेपि हेत्वोरेकत्र निश्चयः सम्भवत्येवेत्यर्थः । " दूषकताबीज " मित्यादिग्रन्थस्य दूषकत्वं निग्रहप्रयोजकत्वं दुष्टत्वमिति यावदित्ये तादृशार्थपर्यालोचनया विरोधिपरामर्शप्रतिबन्धेनानुमित्यजनकत्वं सत्प्रतिपक्षस्थले हेतोर्दुष्टताप्रयोजकं, नतु निर्णयाजनकत्वमात्रं, विरोधिपरामर्शशून्यतादशायामपि कारणविरहेणानुमित्यजनकतया सद्धेतोर्दुष्टतापत्तेः; नापि विरोधिपरामर्शज्ञाप्यमानो व्याप्तिपक्षधर्मताविरहः, सद्धेतौ तदसत्त्वेन विरोधिपरामर्शसंवलनदशायामपि तस्य दुष्टतानुपपत्तेः ; विरोधिपरामर्शप्रयुक्तव्याप्तिभङ्गज्ञानं भ्रमप्रमासाधारणं वा सद्धेतुसाधारणदुष्टताप्रयोजकमित्यर्थोऽनित्यदोषः-

दूषकताबीजं समानबल [विरोधि] सामग्रीप्रतिबन्धेन नि-र्णयाजनकत्वम्, नतु व्याप्तिपक्षधर्मताविरह एव, सद्धेतावपि

विरोधिपरामर्शसत्त्वे नियमेन परामर्शान्तरादनुमित्यनुत्पादस्तस्यानुमिति विरोधित्वं कल्पयति, नतु तेन ज्ञाप्यमानस्य व्याप्त्यादिविरहस्य, सद्धेतावपि तस्यानुमितिविरोधित्वादित्यर्थः ।

नभ्युपगन्तृमते न सम्भवतीति तमन्यथा व्याचष्टे (विरोधीत्यादिना) "समानबल [विरोधि] सामग्रीप्रतिबन्धेन निर्णयाजनकत्व" मिति मूले सामग्रीपदं विरोधिपरामर्शपरम्, प्रतिबन्धपदं नियमपरं, विशेषणे तृतीया । निर्णयाजनकत्वम् - अनुमित्यनुत्पादः, तथाच विरोधिपरामर्शनियतोऽनुमित्यनुत्पाद इति समुदायार्थः ; नियमश्च-व्यापकत्वमित्याशयेन विरोधिपरामर्शसत्त्वे नियमेनानुमित्यनुत्पाद इति व्याख्यातम् । तस्य- विरोधिपरामर्शस्य । (विरोधित्वं कल्पयतीति) एवञ्च दूषकतापदं विरोधिपरामर्शनिष्ठप्रतिबन्धकतापरम्, बीजपदञ्च कल्पकार्थकं बोध्यम् ।

मूले (न तु व्याप्तिपक्षधर्मताविरह इति) अत्र "दूषकताबीज" मित्यस्य अनुषङ्गेण व्याप्तिपक्षधर्मताविरहो न दूषकताबीजमित्यर्थो लभ्यते, सचासङ्गतः, व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्य विरोधिपरामर्शप्रतिबन्धकताकल्पकत्वरूपदूषकताबीजत्वाप्रसक्तेः, अतो "व्याप्तिपक्षधर्मताविरह" इत्यनन्तरं विरोधिपरामर्शकार्यानुमित्यनुत्पादकल्प्यप्रतिबन्धकताक इति पूर्णयमित्याशयेन व्याचष्टे (नत्विति) व्याप्त्यादिविरहस्य स्वरूपसतो दोषत्वाप्रसक्तेरन्यज्ञाप्यमानस्य तथात्वे च विरोधिपरामर्शस्यानुपयोगितया तदसंवलनदशायामपि सत्प्रतिपक्षतापत्तेः, अतो नत्वित्यनन्तरं "तेन ज्ञाप्यमान" इति पूरणीयमित्याशयेन व्याचष्टे (तेनेति) 'सद्धेतावपि'- व्याप्तिपक्षधर्मताविरह-

सत्प्रतिपक्षत्वात् । एकत्र व्याप्तिभंगज्ञानद्वारा वाऽस्य दूषकत्वम् ।

व्याप्त्यादिविरहज्ञानद्वारा [अस्य] दूषकत्वमाह (एकत्रेति) वाकारो ऽनास्थायाम् । प्राथमिकावश्यकानुमितिप्रतिरोधेनैव तथात्वात्, परमुखनिरीक्षकत्वेन त [द्विषय] स्याभासत्वायोगाचेति ।

शून्येपि । एतादृशमूलप्रतीकानन्तरं पूरयति (तस्येति) विरोधिपरामर्शस्येत्यर्थः । "सत्प्रतिपक्षत्वा" दिति मूलस्य व्याख्या 'अनुमितिविरोधित्वा' दिति । दूषकत्वम् विरोधिपरामर्शस्यानुमितिविरोधित्वम् । एतन्मतस्य दूष्यत्वाद्वाकारमनिर्भरसूचकतया व्याचष्टे (वाकार इति) अनुमितिप्रतिरोधेन- अनुमित्यनुत्पादानुरोधेन । विरोधिपरामर्शस्य, "तथात्वात्" साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा व्याप्तिभङ्गज्ञानस्योदीच्यतया साक्षादनुमित्यविरोधितया च विरोधिपरामर्शसंवलितपरामर्शात् प्रथममनुमितिस्स्यादेव, बाधकाभावादिति भावः । परम्परया व्याप्तिज्ञानविरोधित्वं न हेत्वाभासताया मुपयुज्यत इत्याह (परेति) प्रथमपक्षे विरोध्यनुमितिसामग्र्या अनुमितिविरोधित्वे प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वमपि तस्यास्स्यात्, विरोधिज्ञानसामग्रीत्वाविशेषादित्याशंक्य "चक्षुरादेश्च" इत्यादिग्रंथमवतार्य फलानुरोधेन प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वमित्यर्थकतया व्याख्यानमयुक्तम्, भिन्ने विषये अनुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षसामग्रीतो बलवत्त्वात्; अत "एकत्रे" त्यादिपक्ष एव व्याप्तिभङ्गद्वारा व्याप्तिसापेक्षप्रमाण एव दूषकता सम्भवतीति चक्षुरादेरतथाभूततया तत्प्रतिरोधकत्वं विरोधिपरामर्शस्य न स्यादित्याशंकया चक्षुरादेश्चेति फक्किकामवतार्य इष्टापत्तिपरतया मिश्रा व्याख्यातवन्तः । तत्र विरोधिपरामर्शस्य लौकिकचाक्षुषाद्यप्रतिबन्धकत्वेपि उपनीतभाने अननीये चक्षुरादेश्शब्दस्य च प्रतिबन्धकतायां कथंताया अनिर्वृत्तेः, एवम्, विशिष्टबुद्धौ तदभावव्याप्यवत्ताबुद्धेस्साक्षात्प्रतिबन्धकतया दूषकत्वे निर्भरस्य

चक्षुरादेश्च नानुमानेन प्रतिरोधः, तदुपस्थितार्थेऽपि फलदर्शनेन तस्याधिकबलत्वात् । नन्वेवंवादिवाक्यमात्रस्य प्रतिरोधकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदः, नच

ननु विरोधिपरामर्शो यदि विपरीतनिर्णयविरोधी, कथं तर्हि सति विशेषदर्शने नयनादिजन्मा पीतत्वादिभ्रम इत्यत आह (चक्षुरादेश्चेति) चस्त्वर्थः। वर्णितत्वाद्यादृशप्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिशङ्कयैव तादृशमूलमवतारयति (नन्विति) 'विरोधिपरामर्शः' तद्विपरीतव्याप्यवत्तानिर्णयः । 'विपरीतनिर्णयविरोधी' तद्विशिष्टज्ञानविरोधी । 'विशेषदर्शने'— पीतत्वाभावव्याप्यवत्ता निश्चये, सति चानुमिति प्रतिबन्धकताबाधात् । "चक्षुरादेश्च" ति चकारस्यानुमानशब्दसमुच्चायकता न सम्भवति, तस्यानुमानप्रतिरोधकत्वादत आह (चस्त्वर्थ इति ।)

"नानुमानेन प्रतिरोध" इति मूलस्य दोषविशेषाधीनज्ञाने जननीय इत्यादि (तदुपस्थितार्थेऽपीति) विरोधिपरामर्शसत्त्वेऽपीत्यर्थः । तस्य-दोषादिसमवहितचक्षुरादेः । नाधिकबलत्वात्-अधिकबलत्वोपगमात् । तथाच दोषविशेषाजन्यत्वं साअप्रतिबद्धफलकत्वोपगमादिति यावत् । तथाच दोषविशेषाजन्यत्वं साक्षात्कारित्वव्यञ्जकदोषविशेषजन्यज्ञानसाधारणविषयिताविशेषशून्यत्वं वा विरोधिपरामर्शप्रतिबद्धतावच्छेदककोटावधिकं फलबलेन विशेषणीयमिति भावः । (नन्विति) एवं-विरोधिज्ञानसामग्र्या निश्चयविरोधित्वे । यद्यपि विरोधिपरामर्शस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविधयैव शिरोमणिमते प्रतिबन्धकत्वम्, तन्मते मूलस्थसामग्रीपदेनापि साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शस्य विवक्षणीयत्वात् । तथापि सामग्रीपदस्य यथाश्रुतार्थपरत्वाभिमानेनेयमाशङ्का । 'वादिवाक्यमात्रस्य'-साध्याभाववबोधकवादिवाक्यमात्रस्य । मात्रपदेनसाध्याभाववबोधकानुमानापेक्षाव्यवच्छेदः । प्रतिरोधकत्वेन-प्रतिरोधकत्वप्रसङ्गेन । अनुमानमात्रोच्छेद यावदनुमानमात्रोच्छेदः । विरोधिबोधकवादवाक्यानुमि

विरोधिवाक्यस्य न्यूनबलत्वे लक्षणायोगः, समानबलत्वे प्रतिरोध एव, अधिकबलत्वे नरशिरश्शौचानुमानवत्तेन बाध एवेति वाच्यम्;- अगृह्यमाणविशेषदशायां प्रतिवादिवाक्येन सर्वानुमानप्रतिरोधापत्तेः । अनुमानात्पूर्वं पश्चाद्वाऽनुमानान्तरेण तस्य न्यूनाधिकबलत्वानिरूपणात् । निरूपणे वाऽनुमानवैयर्थ्यापत्तेः । मैवं, विरोधिवाक्यमात्रस्य समबलत्वाभावात् । उक्तं हि व्याप्तिपक्षधर्मते बलमिति । प्रत्यक्षादेर्लिङ्गभावेनैवानुमानप्रति-

अथ व्याप्तिपक्षधर्मते यदि बलं कथं तर्हि प्रत्यक्षादेः प्रतिरोधकतया कथायामुपन्यास इत्यत आह (प्रत्यक्षादेरिति)

त्यनुत्पादप्रसङ्गः । न्यूनबलत्वे-अनाप्तोक्ततया निश्चितत्वे । लक्षणायोगः-प्रतिरोधाप्रयोजकतयासमानबलत्वाभावः । समानबलत्वे-अनाप्तोक्ततयाऽनिश्चितत्वे । "प्रतिरोधः" इष्ट एवेति शेषः । अधिकबलत्वे, आप्तोक्ततया निश्चितत्वे । शौचानुमानवत्- शौचानुमानस्येव । तेन-विरोधिबोधकशब्देन । बाधः-विरोधिनिश्चयजननम् । परार्थस्थले मध्यस्थस्य पक्षे साध्यमिव साध्यतदभावग्राहकमानयोराभासत्वं सन्दिग्धं, नतु कुत्राप्याभासत्वमनाभासत्वं वा निश्चितम् । प्रमाणान्तरेण तन्निश्चये साध्यस्यापि प्रमाणान्तरेण निश्चयसम्भवाद्विवादपर्यवसानापत्तेरिति समानबलतया प्रतिवादिशब्द प्रतिरुन्ध्यादेवानुमानमित्याह (अगृह्यमाणेति)

; दीधितौ (तर्हीति) तर्हि कथं प्रतिरोधकतया कथायां प्रत्यक्षादेरुपन्यास इत्यन्वयः । अनुमान एव तद्बाधकत्वादिति भावः ।

रोधः, कथायां, तदुपन्यासानर्हत्वात्. यत्तु विरोधिव्याप्यद्वयस्या ऽसाधारणत्वात् संशयजनकत्वं

अत्र हेतुमाह (कथायामिति) प्रत्यक्षस्य स्वरूपसत्त्वयैव बोधकत्वात्, विरोधिवाक्यमात्रस्यानुमित्यविरोधित्वात्, बोध्याभावव्याप्यवत्तानिर्णयेनैव शाब्दबोधप्रतिरोधश्चेति ।

मूले " प्रतिरोधः "- प्रतिरोधकतया प्रत्यक्षादेरुपन्यासः ।

दीधितौ (अत्रेति) व्याप्तिपक्षधर्मतयां ज्ञायमानत्वरूपं लिङ्गभावमपुरस्कृत्य प्रत्यक्षशाब्दयोः प्रतिरोधकतया ऽनुपन्यसनीयत्व इत्यर्थः ।

मूले (-तदुपन्यासानर्हत्वादिति) लिङ्गभावानापन्नप्रमाणस्यानुपयुक्तोपन्यासकत्वादिति भावः ।

हेतुमुखेन तदुपन्यासानुपयोगित्वं व्यवस्थापयति दीधितौ (प्रत्यक्षस्येति) स्वरूपसत्तयेत- स्वज्ञानमनपेक्ष्यैव (बोधकत्वादिति) तथाचोपन्यासस्य परज्ञानमेव फलं, प्रत्यक्षप्रमाणस्य च यदि ज्ञानमेवानुपयुक्त, तदा कुतस्तदुपन्यासोपयोग इति भाव । ननु प्रत्यक्षस्य ज्ञानानपेक्षस्य बोधकतया तदुपन्यासस्य विरोधिज्ञानसामग्रीसम्पादकत्वेपि आदिपदग्राह्यशब्दस्य ज्ञातस्यैव बोधकतया तदुपन्यासस्य विरोधिज्ञानसामग्रीसम्पादकतया उपयोगित्वं दुर्वारमेवेत्यत आह (विरोधिवाक्यमात्रस्येति) विरोधिवाक्यज्ञानमात्रस्येत्यर्थ. । मात्रपदेन कारणान्तरसाहित्यव्यवच्छेद । (अविरोधित्वादिति) तन्मात्रस्य विरोधिबोधकसामग्रीत्वविरहादिति भाव. । तथापि कारणान्तरसहितज्ञानस्यैव प्रतिरोधोपयोगितया उद्भावनसार्थक्यमित्यत आह (बोध्येति) तथाच व्याप्यवत्तापरामर्शदशायां विरोधिवाक्यज्ञानादिसत्त्वेपि तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयाभावघटितशाब्दसामग्र्याः कथञ्चिदप्यसम्भवेन लिङ्गभावानापन्नशब्दप्रमाणोपन्यासो न विरोधिबोधसामग्रीं सम्पादयतीति न कश्चिदुपयोग इति भावः ।

दूषकताबीजमिति । तन्न, एकैकं हि सत्प्रतिपक्षं, नतु विशिष्टम् । तादृशं च न संशायकम् ।

अनुमितिद्वयस्य प्रामाण्यग्राहकाप्रवृत्तिर्दूषकताबीजमित्यन्ये । तन्न, परस्परप्रतिबन्धेनानुमितेरेवानुत्पत्तेः ।

रत्नकोशकारस्तु सत्प्रतिपक्षाभ्यां प्रत्येकं स्वसाध्यानुमितिस्संशयरूपा जन्यते, विरुद्धोभयज्ञानसामग्र्यास्संशयजनकत्वात् । संशयद्वारा चास्य दूषकत्वम् । नच संश-

---

इदमुपलक्षणम्; पक्षे साध्यं नास्तीति वाक्यस्यानुपूर्वीविशेषप्रकारेणैव ज्ञानं पक्षे साध्याभाववत्त्वावगाहिविरोधिबोधसामग्रीघटकम्, तादृशश्च ज्ञानं प्रत्यक्षात्मकं तादृशवाक्यप्रयोगादेव सम्पद्यते, नतु साध्याभावप्रापकशब्दविषयः पक्ष इत्याकारकतदुपन्यासादिति न कथञ्चिदपि तादृशोपन्यासस्य प्रतिरोधकत्वेत्यपि बोद्धव्यम् ।

मूले (एकैकमिति) " एकैकम् "- प्रत्येकहेतुवृत्तितत्तल्लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नम् । सत्प्रतिपक्षं- सत्प्रतिपक्षविषया दुष्टव्यवहारविषयः । नतु, विशिष्टम्- हेतुप्रतिहेतुसाधारणरूपावच्छिन्नम् । (तादृशञ्च न संशायकमिति) संशायकतया दुष्टताबीजत्वे तादृशदुष्टव्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः । विरोधिभानसामग्र्यास्संशयविरोधित्वे संशयमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति प्रकरणसमो विरोधिभानसामग्रीविधया संशयरूपामनुमितिं मा प्रतिरौत्सीत् । विरोधिविषयकत्वेन बाधवत्तदभाववद्व्याप्यवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं दुर्वारमिति शङ्कते (नच संशयरूपा नानुमितिरित्यादिना) बाधबुद्धेर्विरोधिविषयकत्वमात्रं न प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रं, किन्तु निश्चितप्रामाण्यकत्वे सति विरो-

यरूपा नानुमितिः, बोधयैव विरोध्युपस्थितेरनुमितिसाम-
ग्रीविघटकत्वेनावधारणात्; अन्यथा बाधेप्यनुमित्यापत्ते-
रिति वाच्यं । अधिकबलतया बाधेन प्रतिबन्धात् । तुल्य
बलादनुमितिस्स्यादेव, सामग्रीसत्त्वात् । साध्याभावबोध
स्यच तत्र प्रतिबंधकत्वं, नतु तद्बोधकस्य नयनादेः । प्र-
त्येकं निर्णायकत्वेनावधारितात्कथं संशय इति चेन्न; प्रत्ये-
कान्द्वि ज्ञानमुत्पाद्यमानमर्थात्संशयः, नतु प्रत्येकं संशयजन
कत्वमिति मेने । तन्न,

विविषयकत्वम्, सत्प्रतिपक्षस्थले चोभयत्राप्यवगाज्ञानयोरेव प्रामाण्यनि-
श्चयान्नानुमितिप्रतिरोध इति समाधत्ते (अधिकबलतयेति) ननु प्रत्यक्षे
समानबलप्रमाणाभावग्रहस्य संशयानुपपत्त्या अविरोधिन्यास्ताम्, अनुमितौ
तस्याः प्रतिबन्धकत्वे का क्षतिरित्यत आह (साध्याभावबोधस्यचेति)
साध्याभावनिश्चयस्यैवेत्यर्थः । 'तत्र'- अनुमितौ । 'नयनादे' रित्या-
दिना विरोधिपरामर्शपरिग्रहः । नयनग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । मानाभावादिति
पूरणीयं (प्रत्येकमिति) एकैककोटिनिश्चयजनकत्वेनावधारितपरामर्शादित
इत्यर्थः । (कथं संशय इति) संशयत्वावच्छिन्नं प्रति परामर्शस्य हेतु-
तायाः क्वाप्यक्लृप्तत्वादिति भावः । संशयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वेपि त-
त्तत्प्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पत्तिनियामकसामग्रीत एव सर्वत्र संशयः, प्रत्ये-
ककोटिभानसामग्र्यास्संशयत्वावच्छिन्नजनकत्वं तु प्रत्यक्षस्थलेपि नास्तीत्याह
(प्रत्येकान्द्वीति) तथाच तत्तत्प्रत्येकसाध्यकानुमितित्वस्य निश्चयसाधारण-
स्य तत्तत्साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शजन्यतावच्छेदकत्वेपि तद्घटितसामग्रीसमाजा
त्संशयानुमितिर्निष्प्रत्यूहैवेति भावः । अगृहीताप्रामाण्यकत्वे सति विरोधि-
विषयकत्वमेव बाधप्रतिबन्धकत्वे प्रयोजकम्, नतु निश्चितप्रामाण्यकत्वमपि
तमित्याशयेन दूषयति (तन्नेति)

रत्नकोशकृताम्यमभिप्रायः- एकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकनानाधर्मिकैकविरुद्ध विरुद्धनानाप्रकारकज्ञानत्वादिवदेकधर्मिकविरुद्धानेकप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वं न जन्यतावच्छेदकम्, तत्तद्धर्मिकतत्तत्प्रकारकज्ञानत्वप्रयोजकसमाजप्रयोज्यत्वं समाजस्य ।

रत्नकोशकारमतं परिष्कर्तुमारभते दीधितौ " रत्नकोशकृता " मित्यादिना । संशयत्वं यदि किञ्चिज्जन्यतावच्छेदकं तर्हि तद्घटितसामग्रीत एव संशयत्वावच्छिन्नोत्पत्तिरिति नियमसम्भवेप्यनुमितेस्संशयत्वं न सम्भवति, अनुमिति सामग्रीघटकस्य परामर्शादेः कस्यापि संशयत्वावच्छिन्नजनकत्वात्, अतस्संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वाभावं मूलकारोक्तं प्रतिबन्दिसूचनेन द्रढयति (एकधर्मिकेति) ' अविरुद्धानेकप्रकारके ' त्यस्य द्वन्द्वात्परं श्रूयमाणज्ञानत्वेन सम्बन्धः । प्रकारांशे संशयत्वघटकविरुद्धत्वविपरीतविशेषणघटितधर्मस्य जन्यतावच्छेदकत्वप्रसक्तिं प्रदर्श्य धर्म्यंशे तद्घटकैकत्वविपरीतविशेषणघटितस्य प्रकारांशे विशेषणानेकत्वविरुद्धैकत्वविरुद्धाविरुद्धनानात्वभेदेन भिन्नस्य तद्धर्मद्वयस्य तथात्वापत्तिमपि सूचयति (नानाधर्मिकेति) एकत्वस्य प्रकारांशे विरुद्धत्वाविरुद्धत्वयोर्नानापदार्थे प्रत्येकमन्वयः।
" न जन्यतावच्छेदकम् "- कस्यापीति शेषः । नन्वेवं क्वचिज्ज्ञाने संशयत्वं क्वचिन्नेत्यत्र किन्नियामकमित्यत आह (तत्तद्धर्मिकेति) पर्वतादिधर्मिकेत्यर्थः । (तत्तत्प्रकारकेति) वह्निवह्न्यभावादिप्रकारकेत्यर्थः । (प्रयोजकसमाजेति) तदवच्छिन्नोत्पत्तिनियामकसामग्रीसंवलनेत्यर्थः । " समाजस्य "- पर्वतादिधर्मिकवह्न्यादिप्रकारकत्वतद्धर्मिकवह्न्यभावादिप्रकारकत्वयोर्वैशिष्ट्यस्य । तथा चैकमात्रकोटिमानप्रयोजकसामग्रीदशायां यज्ज्ञानं जायते तत्र तत्कोटिप्रकारकत्वे विरुद्धकोट्यन्तरप्रकारकत्ववैशिष्ट्यप्रयोजकस्य तत्कोटिप्रकारकत्वप्रयोजकसामग्र्यां कोट्यन्तरप्रकारकत्वप्रयोजकसामग्रीवैशिष्ट्यस्य विरहाद्विरुद्धकोट्यन्तरप्रकारकत्वविशिष्टतत्कोटिप्रकारकज्ञानत्वरूपसं-

क्वचिद्विरोधभानस्यापि तत्प्रयोजकाधीनत्वात् । नीलेतरघटत्वघटत्व प्रकारकज्ञानत्वैकधर्मिकविरुद्धानेकप्रकारकान्यज्ञानत्वादिवच्च संशयान्यज्ञानत्वादिरूपनिश्चयत्वमपि न जन्यतावच्छेदकम्, तत्तत्प्रयोजकविरहादेव तद्विरहाद्युपपत्ते ।

शयत्वविरह, कोटिद्वयमानसामग्र्यन्तरञ्च यत्र यत्र तत्र तादृशमये जकवैशिष्ट्यसत्त्वेनैतादृशसंशयत्वमिति संशयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वेपि तन्निर्वाह इति भाव । ननु कोटिद्वयावगाहिज्ञानत्वमात्र न संशयत्वम्, तस्य समुच्चयसाधारणत्वात् किन्तु एककोट्यंशे अपरकोटिविरोधावगाहित्वसहितम्, तादृशस्य कोटिद्वयमानप्रयोजकसत्त्वमात्र न नियामकम्, तत्सत्त्वेऽपि समुच्चये संशयत्वाभावादिति संशयत्वप्रयोजकमन्यदेव किञ्चिदुपगन्तव्यम्, यत्र क्वचिद्विरोधावगाहिज्ञाने संशयत्वमिति नियम इति तस्यैव कार्यतावच्छेदकसंशयत्वमावश्यकमित्यत आह (क्वचिदिति) उभयप्रकारक इति शेष । तथ च विरोधभानस्यापि समयकोटिद्वयप्रकारकज्ञानइव तत्प्रय इत्यर्थ (तत्प्रयोजकाधीनत्वादिति) भज्यप्यदृष्टविशेषज्ञानाभावादिघटितविरोधभानप्रयोजककल्पितसामग्र्यन्तरस्य कल्पितत्वप्रयोजकत्वादित्यर्थ । तथ च तत्सत्त्वेनस्यापि विरोधभानवटितत्तत्प्रत्ययविरहाय समुच्चयत्वेऽपि तद्विरहादेव संशयत्वविरह इति भाव । उक्तयुक्तिभिस्संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वखण्डनं वस्तुगतिमनुरुद्ध्य, वस्तुतस्संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेपि तस्य धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकताया, एवं व्याकरणं यतया सत्यस्थले यथा तत्तद्धर्मप्रकारकज्ञानसमग्रीद्वयसहितधर्मिज्ञानरूपसामग्री संशयं जनयति तथानुमितिं चेति तादृशधर्मिमनस्कसमग्र्या संशयजनने न किञ्चिद्बाधकम् । ननु माऽस्तु संशयत्वं जन्यतावच्छेदकम्, तथापि निश्चयत्वावच्छिन्नहेतुभूतपरामर्शादितः कथं संशयानुमितिरित्याशङ्क्य निश्चयत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वं निराकरोति (नीलेतरेति) यथा घटे नीलरूप-

एवञ्च तुल्यबलाभ्यां विरुद्धोभयसामग्रीभ्यां जायमानं ज्ञानमर्थात्संशयरूपं भवति ।

नच्छेद.त्मकनी.लेतरत्वमये.जको घटे नी.लोत्पादकसामग्री.विरहः, घटत्वप्रयोजकञ्च घटत्व.वच्छिन्नहेतुदण्डादिघटितसाम ग्री अन्यत्वम्, तत्संवलनाभीनं नीलेतरत्वघटत्वयोस्संवलनमिति तदेव नीलेतरत्वविशिष्टघटत्वस्य नियामकमिति तस्य किञ्चिज्जन्यतानवच्छेदकत्वेपि कस्यचिदेव घटस्य तथात्वमिति नियमः. एवं पटादिज्ञाने घटत्वप्रकारकताविरहः तत्पूर्वका.लीनघटत्वमक.रकत.व.च्छिन्नजनकघटत्वज्ञान.दिघटितसामग्रीरूपतथात्वप्रयोजकविरहप्रयो.ज्य इति ज्ञानत्वप्रयोजिका तत्पूर्वक.लीनस.म.न्यस.मग्री घटत्वप्रकारकत्व.व.च्छिन्नोत्पादकसामग्रीविरहश्चे.ति द्वयोस्संवलनं घटत्वाप्रक.रकत्वज्ञानत्वयो.स्संवलनप्रयोजकम्, तदेव जन्यतानवच्छेदकस्याप्येकविशिष्टापरस्य प्रयोजकम्, एवमेकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकत्व सव.लितनानासामग्री.प्रयो.ज्यम्, तद्विरहप्रयोज्यस्तद्विरहः, तत्संव.लितज्ञ.नत्वप्रयोजकप्रयो.ज्यं तद्विशिष्टज्ञ.नत्व.मि.ति यथा तस्य जन्यत.नव.च्छेदकत्वे.पि न.ानियमः; तथा निरुक्तनिश्चयत्वस्य.पी.त्यर्थः ।

यद्य.पि तत्प्रयोजकसमाजनियाम्यस्य जन्यतानवच्छेदकतायां एकधर्मिकाविरुद्धनान.प्रकारकज्ञानत्वमेव पूर्वं दृष्टान्तीकृतम्, तथापि तत्र सामग्रीरूपप्रयो.जकसमाज नि.य.म्यत्वमेव, नतु स.मग्री.विरहसम.ज नियाम्यत्वम्, निश्चयत्वेच तादृशमेवेति प्रकृतसाम्याय दृष्ट.न्तान्तरानुसरणम् । तत्र प्रथमे तज्जनकस.मग्र य.भ.व संवलनस्य तद्वदन्यत्व.वि.शिष्ट प्रयो.जकता, द्वितीये तदवच्छिन्नजनक सामग्री.विरहसंवलनस्य, तृतीये तद्वत्क नानाधर्मावच्छिन्न हेतुभूत नान.सामग्रीसंवलन.विरहसंवलनस्ये.ति, उत्तरोत्तर निश्चयत्वस.म्यौक्त्यमि.ति बोद्धव्यम् (एवञ्चे.ति) संशयत्वनिश्चयत्वया जन्यतानवच्छेदकत्येचेत्यर्थः । तुल्यबल.भ्या.म्- परस्परकार्य.विरो.धिनो.भ्य.म् (संशयरूपं भवती.ति)

तथाच समबलप्रतिपक्षसबलनस्थले तुल्यबलकोटिद्वयानुमिति सामग्रीभ्यां सं शयानुमिति र्जन्यत एवेति भाव ।

अथ फलस्य विरोधभासक विरोध वगाहि परामर्शघटित सामग्र्यभावा द्विरोधो नभासितु मं ष्टे, तत्र च कथसशय इति चेन्न, सत्प्रतिपक्षता-दशाया के टिद्वय नश्चय नुलादस्योभयव दिसिद्धतया त न्निर्वाह म परस्परज न्यकार्ये विरोध्यनुमितिस मग्र्यो. प्रतिबन्धकतापेक्षय. विरेधभानप्रतिवन्धका भाव सहक रेण विरोध विषयकस्य पि परामर्शस्य विरोधभानप्रयोजकत या लाघवेन कल्पनात्, अनुप स्थितस्य विरोधस्य प्रकारतय भ नासम्भवे पि विरोधसम्बन्धेन एकक ट्यशे परस्य प्रकारतयैकके टिसम्बन्धानिष्ठसंसर्गताया कोट्यन्तराविरोधस्याऽवच्छेदकतया वा भानोपगमात् । अन्यथ, यत्र कोट्यो र्नाविरोधग्रह नवा विरोधस्य परिधाति वर्तते तत्र सामग्रीसमाज त् प्रत्य क्षात्मककोटिद्वयनिश्चयस्य दुर्वरत्वात् ।

अथ यत्र कोट्यो र्नाविरोधग्रह, अथच धर्मांगि विरोधसम्बन्धेनैक कोटि वि शिष्टापरकोटे विरोध वि शिष्टसये गादिसम्बन्धेन च कोट्ये र्वा बाध-ग्रह, तत्र कथञ्चिदपि विरोधभ नासम्भवेन एकदा प्रतिये गि तदभ व निश्च यरूपानु मिति र्ज मतामि तिचेत् ? प्रत्यक्षस्थलेप्येषोऽनुयोगस्तुल्य ।

अथ धर्मिणि सशयान्यतद्वत्त ज्ञान प्रत्यक्षाप्यवृत्तित्व ज्ञानाभाव विशिष्ट तद्विरोधिधर्मवत्ताज्ञानसामग्री प्रतिबन्धिकेति दर्शितस्थले परस्पर विरो-धेन तत्तदभावयो र्न प्रत्यक्षनिश्चयोत्पत्ति, प्रत्यक्षानुमित्यादिसाधारण्याश्या नुगतरूपेण प्रतिबन्धकत्व कल्पनासम्भवात्, अनुमितिस्थले विरोध्यनुमिति सामग्र्या प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये सशयान्यत्व न प्रतिबध्यतावच्छेदकगर्भे निवेश्यत इति क सशयानुमितिवार्तेति ।

अत्रार्वाचीना, सशयत्व न विरोधावगाहितानियतम्, तथाहि—यथा व्यौकिक सन्निकर्षजन्ये साक्षात्करोमीति प्रतीते विषयताविशेष अनु-

मिनो व्यापकवानिति प्रतीतेरनुमित्यपरयोः साध्यपाधययोः विषयताविशेषश्च दुरपह्नवः, तथा सन्देहीत्यनुव्यवसायबलात्संशयेऽपि कोट्यंशे विलक्षणविषयता निष्प्रत्यूहैवेति तत्प्रतियोगित्वमेव संशयत्वम्, तस्य विरोधानवगाहि ज्ञानसाधारण्ये न किञ्चिद्बाधकम्। नच तादृशप्रतीते विरोधावगाहि समानधर्मिक तत्तदभावावगाहि ज्ञानत्वावलम्बनतयैवोपपत्ते विषयताविशेषे किं मानमिति वाच्यम्, कोटयंशे विरोधस्य सांसर्गिकविषयतायाः प्रमाणान्तररहिताया उक्तातिप्रसङ्गवारणाय सामग्रीप्रतिबन्धकतायाश्च कल्पनामपेक्ष्य लाघवेन कोटितयाविलक्षणविषयताया एव कल्पयितुं युक्तत्वात्। साच प्रकारताभेदः। तदन्यैववा, कोटिविशेष्यकसंशयसाधारण्यानुरोधात्। नच तादृशविषयतानिष्ठं वैलक्षण्यं दुर्घटम्, अखण्डोपाधेरप्रसिद्धान्तकवलितत्वादिति वाच्यम्; एवं सति विषयतात्वप्रकारतात्वादीनामपि विलयप्रसङ्गेन बहुतरासामञ्जस्यात्। अस्तुवा- एककोटिविषयकत्वावच्छिन्न विरोधिकोट्यन्तरविषयकत्वेन ज्ञाननिरूपितत्वमेव समुच्चयविषयताव्यावृत्त स्तद्विशेषः, संशय एव तत्तत्कोटिविषयकत्वयोर्मिथोवच्छेद्यावच्छेदकभावोपगमात्। तादृशविषयताशालिबुद्धौच मणिमन्त्रादिन्यायेनैव कोट्योरन्याप्यवृत्तित्व ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमास्थीयते, नातस्समुच्चयदशाया संशयापत्तिः। एवं कोट्यंशे औत्कट्यरूपसम्भावनात्वमपि विषयताविशेष इति ध्येयम्।

नचैवमर्थसमाज रूपबाधकेन संशयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वव्यवस्थापनं दीधितिकृतो विरुध्यते, सामग्रीद्वयसमाजस्य तत्तत्सामग्रीप्रयोज्यकार्यतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यमात्रप्रयोजकत्वात् कार्यतावच्छेदकविषयतयो रवच्छेद्यावच्छेदकभावादिप्रयोजकत्वासम्भवेन तत्समाजादवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्न विषयताविशेषरूपसंशयत्वानिर्वाहात्। तादृशविषयताविशेषस्य समुच्चयसाधारण्यविरहेण विरोधानवगाहि ज्ञानसाधारण्यानुरोधेन च

अतएवाहुस्त्यैव विमतिपत्तिजन्मानं संशयमामनन्ति । फलबलकल्पनीयप्र

कोटिद्वयभानसामग्रीसवलनस्य विरोधमसकृत्सामग्रीमनपेक्ष्यापेक्ष्य वा तत्प्रयोजकत्वस्यासम्भवदुक्तिकत्वञ्चेति वाच्यम् । विरोधावगाहित्वस्यैव कोटिद्वयावगाहित्वं संशयत्वमिति प्राचीनसिद्धान्तमवलम्ब्यापाततस्तज्जन्यतावच्छेदकत्वाभिधानात् ।

अथैवमपि संशयानुमिति व्यवस्थापनमशक्यम् , विषयताविशेषरूपसंशयत्वे परामर्शादिघटितानुमितिसामग्र्याः प्रयोजकत्वकल्पकाभावादिति चेत्,- अविरोधज्ञानमनपेक्ष्य समग्रसमजादेकदा- एकधर्मिणि तत्तदभावोभयनिश्चयानुमित्यनुदयात्संशयानुमितिसिद्धौ अन्यप्यवृत्तित्वज्ञानाभावसहितयोः प्रत्यक्षसामग्र्योरिवानुमितिसामग्र्योरपि संशयत्वावच्छिन्नोत्पत्ति प्रयोजकतयाऽवर्जनीयत्वात् । नच संशयत्वाघटकीभूताया निश्चयविषयताया संशयव्यावृत्त्ये संशयसामग्र्यास्तदवच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, संशयसामग्र्यां त्वञ्च प्रत्यक्षानुमितिसामग्रीसाधारणं नकामित्यन्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावविशिष्टविरोधिकोट्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनाये अनुमितिरस्यैव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमुपेयते, लाघवात्, ननु निश्चयत्वस्यातिन संशयानुमिति सम्भव इति वाच्यम् । प्रत्यक्षसंशयस्य तादृशविषयताशालित्ववारणाय तदवच्छिन्नं प्रति संशयेऽपि प्रत्यक्षविशिष्टत्वेनैव सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनाद्रूपस्य च संशयानुमितिसामग्रीसाधारणतया तत्प्रतिबन्धकतान्तराकल्पनादिति वदन्ति ।

"अतएव"- तुल्यबलसामग्रीसमाजात्प्रत्यक्षस्येव परोक्षस्यापि संशयस्योत्पत्तेर्बाधकाभावादेव । "आहुस्त्यैव"- सात्देव । विमतिपत्तिवाक्यतो जन्मयस्य एवंभूतशाब्दबोधात्मकसंशयमपि वदन्तीत्यर्थः । ननु समानबलत्वं न्यूनाधिकबलत्वं वा सामग्र्याः कथमवधारणीयमित्यत आह (फलबलकल्पनीयप्रभेति) सामग्रीसवलनप्रभेदे एकस्या

न्यूनाधिकसमबलभावः, सत्यामपि पीतत्वशुक्लत्वस्मृतौ सन्निधवर्तिनि शंखे सति दोषविशेषे पीतत्वस्यैवाऽसतिच शुक्लत्वस्यैव, दूरस्थे च धर्मिणि असति विशेषदर्शने स्मृतयोरेव कोट्योः सतिच एकस्या एव नयनेन ग्रहणात् ।

फलानुलस्या न्यूनाधिकबलभावः उभयोः फलेत्यस्या समबलभावोऽवधार-णीय इत्यर्थः । एतदेव विशिष्योदाहरति (सत्यामपीति) (पीतत्वशुक्लत्व स्मृताविति) " सन्निधवर्तिनि " " शंख " इत्याभ्यां विशेषणाभ्यां विशे-ष्येन्द्रिय सन्निकर्षघटित तदुभयविशिष्ट प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वं दर्शितम् । "दो-षविशेषे "- पीतद्रव्यसमवधानरूपे " पीतत्वस्यैव " ग्रहणादित्यग्रिमेणा-न्वयः । तथाच फलबलात् श्वैत्यादि लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीतो दोषविशेषोप-बृंहित पीतत्वशुक्लत्वभानादि ग्राहकसामग्र्या बलवत्त्वमिति भावः । दोषवि-शेषासत्त्वे उपनीतभानसामग्र्यपेक्षया लौकिक सन्निकर्षघटित विरोधिग्राह-सामग्र्या बलवत्त्वमित्याह (असतिच शुक्लत्वस्यैवेति) । विषयसमवधा-नस्थले उपनयघटित सामग्रीद्वयस्य तुल्यबलत्वमाह (दूरस्थ इति) ध-र्मिणो दूरस्थत्वे असतिच विशेषदर्शने विद्यमानकोटेरपि न लौकिकसामग्री दूरत्वदोषस्य विशेषादर्शनसहितस्य लौकिकार्थविरोधित्वादिति लौकिकसामग्री विघटनाच्च दूरस्थत्व विशेषादर्शनयोरनुभावनम् । " स्मृतयो " रित्युपनय सम्पादनाय । " कोट्योः " स्थाणुत्व तदभावयोः । विशेषदर्शनघटित सामग्र्या बलवत्त्व माह (सति चेति) " सतिच " विशेषदर्शने । "ए-कस्याः " गृहीतविशेषायाः कोटेरेव । " नयनेन ग्रहणात् " । अत्रच ग्राह्यविपरीतविशेषदर्शनस्यैव प्रतिबन्धकत्वं नतु सामग्र्या इत्यवधेयम् ।

ननु कोटिद्वयभासक सामग्रीसमाजादेव चेत्संशयः तदा संस्कारं प्रति निर्णयत्वेन हेतुतयापि न संशयाकार स्मरणवारणसम्भवः, प्रत्येकं तत्त दभावगोचरनिश्चय जन्यसंस्कारद्वय संवलनात्तदुत्पत्तेः बाधकाभावादित्यत-

अथैवमुद्बुद्धाभ्यां विरोधिसंस्कराभ्यां स्मरणमपि सशयात्मकं स्यात्? किं नस्यात्? यदि च नानुभवबाध, यन गुरुणापि निश्चयत्वेन संस्कारजनकत्वमुपेयते भवता। अथ विरोधिनो निर्णयस्यानुमितिप्रतिबन्धकं विरोधित्वञ्च सहानवस्थायित्वं स ध्वाभ वस्यैव तद्व्याप्यस्यापीति चेत्? यदि वस्तुतो विरोधिनो निर्णयस्तथा, कथ तर्हि पक्षतावच्छेदक दृष्टान्त स्य निश्चये भ्रमानुमिति।

इति (अथैवमिति) (उद्बुद्धाभ्यामिति) नचोद्बोधकस्य फलैकोन्नेय तया एकदा विरुद्धकोटिद्वये द्बोधक कल्पना त्वनुपपत्ररिति वाच्यम्, नियतोद्बोधकसम्बन्धि वस्तुविशेषज्ञानादीना मनुगतरूपेणैव कारणतया बलवत्त्वाभावादसंद्बोधकद्वयसमवधानन्देव यत्र तत्रैव पत्ति सम्भवत्। अनुभवविरोधविरहे इष्टापत्तिम् ह (किं नस्यादिति) अनुभवविरोधस्यापि स विवादतया (यदीति) "येन" अनुभव विरोधेन। भवतेत्यनेन परस्परसंमर्श प्रतिबन्धकताकल्पन मन्तरेण तथापि सशयाकारस्मरणवारण न सम्भवतीति सूचितम्। बाधबुद्धे रत्यन्तान्योन्याभाव वत्त्वाभीसाधारणविरोधिप्रकारस्त्वेनैव प्रतिबन्धकत, तथात्वञ्च विरोधिपरामर्शस्यापीति मूलोक्तसिद्धान्तं दूषयितु माशङ्कते (अथेति) तद्विरोधित्वं तदभाववव्याप्यत्वं स्वव्यापकतरक्तत्वरूप वा। स्वत्वघटितत्वेन न सर्वसाधारणमित्यत उक्तं (सहानवस्थायित्वमिति) विरोधस्य विषये उपलक्षणत्व विशेषणत्वबेति विकल्प्य दूषयति (यदीत्यादिना) 'तथा'- प्रतिबन्धक (पक्षतावच्छेदकादेरिति) इदन्तावच्छिन्नहृदादिरूपपक्ष विशेषणस्य हेतुत्वेनाभिमतस्यवा "तादृशस्य"- वस्तुगत्या वह्न्याद्यभावविरोधिन। 'निश्चये भ्रमानुमिति"-निर्णयाधीना भ्रमानुमिति। भवतीत्यर्थ। तत्र जनकज्ञानस्यैवोक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकाकान्तत्वादिति भाव। यद्यपि जलमयत्वादे विरोधित्वगाहि भ्र दशाया तदनवच्छिन्नपक्षावगाहिन्या स्तल्लिङ्गकपरामर्शाय वह्नि

अथ विरोधित्वेन ? तदा तद्ग्रहे नेह साध्यमित्यादिनिर्णयेऽप्यनुमिति- प्रसङ्गः। अथ विशेषदर्शनं विरोधिबुद्धिप्रतिबन्धकम्, कथमन्यथा तदनन्तरं न भ्रमसंशयाविति, चेन्न; सत्यपि शुक्लत्वादिव्याप्यदर्शने शंखादौ दुष्टेन नयनेन पीतत्वादे रदुष्टेनच पीतत्वादिव्याप्यवत्तानिश्चये

ज्ञा नित्याद्यनुमितेरपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने जलमयत्व भ्रमदशायां मनुपपत्तिरस्ति, तथापि जलमयोऽयं वह्निमा नित्याद्यनुमितिस्थले प्रतिबन्धकनैयत्येन तथाविधानुमितिमात्रोच्छेद इत्यभिप्रायेण तावद्दूरानुसरणम्। (अथ विरोधित्वेनेति) "निर्णयस्तथे" त्यनुषज्यते। 'तद्ग्रहे'- वह्न्यभावादौ वह्न्यादे विरोधग्रहे। (अनुमितिप्रसङ्ग इति) तथाच वह्न्यभावत्वाद्यवच्छिन्नावगाहि निश्चयत्वेनैव विशिष्य बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकना वाच्या, तच्च न विरोधिपरामर्शसाधारणमिति भावः।

इद मुपलक्षणम्, अनुगततदधिकरणवृत्तित्व रूपविरोधावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेन विरोधित्वेपि म्यव्यापकतत्सामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यवगाहि विरोधिपरामर्शस्य तद्रूपानाक्रान्ततया तादृशपरामर्शाभ्यां संशयानुमिति जनने बाधकाभावः, एवं तत्सम्बन्धेन तदधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नस्य तत्सम्बन्धावगाहि ज्ञानेनेव विरोधीति सम्बन्धविशेषनिवेशस्या र द्यकत्वा विशेषणताविशेषादिसंसर्गक प्रत्यक्षाभावादिज्ञान सम्बन्धान्तरावगाहि विरोधिपरामर्शयो र्नानुगतरूपेण प्रतिबन्धकतासम्भव इत्यपि बोध्यम्।

ननु माभूद्बाधबुद्धि प्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपाक्रान्तत्वं विरोधिपरामर्शस्य, तथापि न संशयानुमित्यवसरः, स्थाणुत्वाभावव्याप्यकरादिमानयमित्यादिनिश्चये स्थाणुत्वादिप्रत्यक्षभ्रमसंशयानुदया तद्विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादित्याशङ्कते (अथेति). (शुक्लत्वादीति) पीतत्वाभावादीत्यर्थः। "दुष्टेन"- पित्तादिदूषितेन. (पीतत्वादीति) शुक्लत्वाभावादीत्यर्थः। नन्वेवं नरयत्वं प्रति द्रव-

त्सत्यपि गुरुत्वादेर्ग्रहात्, सति च विशेषदर्शने कार्येनुपनीतभानानुदयात्, दूरतः प्रमितस्य स्थाणुत्वादेः शाखादौ करादिभ्रमेणाग्रहात् तत्तत्स्थल-विशेष एव तस्य प्रतिबन्धकत्वमिति। अत्राहुः- अनुगतकार्यकारण-

---

विशेषणं देयमित्यत्राशङ्कां उपनतिमत [निश्चय] विशेषासंग्रहं प्रदर्श्य दूषयति (सतिचेति) "विशेषदर्शने"- विरोधिव्याप्यदर्शने। ननु प्रथमस्थला-नुरोधेन दोषविशेषाजन्यत्वं द्वितीयानुरोधेन च लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वं विशेषणं देयमित्यत आह (दूरत इति) "प्रमितस्य"- करादिभ्रमात्मा-ग्रहप्रयोजकलौकिकसन्निकर्षाश्रयस्य। एतेन करादिभ्रमदशायामपि दूरत्वादेव स्थाणुत्वाग्रह इति शङ्का निरस्ता। (अग्रहादिति) तथाच लौकिकसन्नि-कर्षाजन्यत्वनिवेशे तत्र स्थाणुत्वादिप्रत्यक्षापत्तेः स्तन्निवेशो न सम्भवतीति भावः (स्थलविशेष इति) यद्व्यक्तित्वे विशिष्टबुद्धिर्नजायते तद्व्यक्तेरेव विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नम्प्रति प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमित्यर्थः। तथाच कोट्यन्तरविशेषदर्शनसहित विशेषदर्शनव्यक्तीनां प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात्संश यानुमिति निष्प्रत्यूहेति भावः। क्वचिल्लौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञाने दूरत्वादिसह कृतं तदंशविरोधिव्याप्यभ्रमस्य विरोधित्वेपि लौकिकसन्निकर्षाजन्यविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नम्प्रति तदभाववद्व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनानुगतप्रतिबन्धकताकल्पनमुचितम्, तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽनन्तप्रतिबन्धकता प्रसङ्गात्। दूरत्वादिदोष सहकृतविशेषदर्शनस्य च प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकान्यत्व मनिवे-श्य प्रतिबन्धकत्वान्तरं कल्पनीयमिति समाधत्ते (अनुगतेति) "दोषवि-शेषादी" त्यादिना लौकिकसन्निकर्षपरिग्रहः। दोषविशेष जन्यज्ञानेपि साक्षात्कारित्वव्यञ्जकविषयता विशेषोपगमात् तच्छून्यत्वं निवेश्यैव दोषविशेष जन्यलौकिक सन्निकर्षजन्यज्ञाने व्यावर्तनीये। एवञ्च परमेश्वरबुद्धावपि ता-दृशविषयताया एव स्वीकारान्न नित्यसाधारण्यम्, नवानुगतधर्मस्य प्रतिबध्य तावच्छेदकत्वे चक्षुस्सन्निकर्षादिजन्यभेदानामेकत्र निवेशनीयतया मिथो विशे

भावानुरोधात् दोषविशेषप्रयोज्ये ज्ञाने कदाचिदनुभवे वा विशेषदर्शनं निरोधि कल्प्यते । स च प्रत्यक्ष एव तथा, सामान्ये बाधकाभावात्, बोध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयेन शाब्दादिप्रतिबन्धाच्च ।

चक्षुस्संयोगप्रयोज्यचाक्षुषत्वादीनां जन्यतावच्छेदकत्वापत्तिः [अन्धकारे चक्षुस्संयोगदशायां घटे पनीतभानस्य चक्षुस्संनिकर्षजन्यत्वेन प्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया विशेषदर्शनकालेऽपि सादृश्योपनीतभानापत्तिश्चेति] एवमनाहार्यत्वस्यापि निवेशो बोध्यः, तेनाहार्यचाक्षुषादीनां विरोधिनिर्णयप्रतिबध्यतोपपत्तिः । आहार्यत्वञ्च स्वविषयकेच्छाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नप्रत्यक्षत्वम्, स्वविषयत्व स्वाव्यवहितोत्तरत्वोभयसम्बन्धेन इच्छावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वं वा । आहार्यचाक्षुषादौ च चाक्षुषादीच्छाया हेतुत्वोपगमान्नेच्छां विना विरोधिनिश्चयात्तदापत्तिः (कदाचिदिति) यदि विशेषदर्शनं परिभूय यज्ज्ञानमुत्पद्यते तदधीनं स्मरणमपि विशेषदर्शनकालेऽनुभूयते तदेत्यर्थः ।

यत्तु विशेषदर्शनकाले पूर्वज्ञातविरोधिविशिष्टज्ञानमेव स्मर्यते, न तु तद्विषयीभूतं विशिष्टम्, यावद्विशेषदर्शनेनाऽप्रामाण्यं गृह्यते । तथाच ज्ञानत्वमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकम्, नत्वनुभवत्वम्, अनुभवत्वजातेरप्रामाणिकत्वात् । स्मृतिभिन्नज्ञानत्वस्य तथात्वे गौरवात् । प्रत्यक्षत्वस्य तथात्वेमाशङ्कते (नचेति) समाधत्ते (सामान्य इति) सामान्यधर्मस्य ज्ञानत्वस्य तथात्वे बाधकाभावादित्यर्थः । ननु संशयानुमितेस्सन्दिग्धतया ज्ञानत्वस्य विरोधिपरामर्शाभाव जन्यतावच्छेदकत्वकल्पनं न सम्भवति, व्यभिचारसंशयस्य विरोधित्वादित्यत आह (बोध्याभावेति) "शाब्दादी" त्यादिना उपमिति स्मृति परिग्रहः । तथाच ज्ञानत्वस्य तथात्वे शाब्दादिस्थले स्वतन्त्रप्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवाद् व्यभिचारसन्देहो ऽकिञ्चित्कर इति भावः । ननु तद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने उत्तेजकत्व माव-

सम विशेषान्तर दर्शनविरह विशिष्टमेव तदग्धा, अन्यथा कोटिद्वयविशेषदर्शने संशयो नस्यादिति चेत्; न भवत्येव तत्प्रामाण्यं न गृह्यते, अगृहीताप्रामाण्यस्यैव विशेषदर्शनस्य विरोधित्वादिति ।

इयकम्, अन्यथा कोटिद्वयव्याप्यदर्शनवशात् प्रत्यक्षात्मकस्यापि मशयस्योत्पादसम्भवाचदानीं संशयानुभवापलापमसङ्गादिति सत्प्रतिपक्षसकलनदशाया मुत्तेजकसत्त्वेन संशयानुमिति निष्प्रत्यूहैवेत्याशङ्कते (अथेति). (यावत् प्रामाण्यं न गृह्यत इति) तथा चानयोरेकतर निश्चयादिरित्वा सामान्यतस्तत्प्रामाण्यमहे विशिष्योभयत्रैवाप्रामाण्यसंशयेन प्रत्यक्षसंशयो भवतीति भावः । एतदुपपादकमेव हि (अगृहीतप्रामाण्यस्यैवेति) अप्रामाण्यसंशयावनुमिति स्मरणरूप न सम्भवत्येव, अगृहीताप्रामाण्यकपरामर्शरूप बलवत्कारणविरहात्कारणान्तरस्य च कल्पकाभावात् ।

मिश्रास्तु तद्व्याप्यदर्शनस्य तदभावव्याप्यदर्शनप्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वेऽपि प्रत्यक्षसंशयवदुभयव्याप्यदर्शनान्न संशयानुमितिरुत्पद्यते । यतो व्याप्यदर्शनमवधारणमात्रं न एव हेतु, अवधारणत्वं चानुमितौ व्याप्यदर्शनजन्यप्रत्यक्षेच स्वीकियते । अवधारणत्वसामग्रीसमाजान्न संशय, [तथा च निश्चयत्वेन, अधारणत्वं] अवधारणत्वस्य संशयत्व वृत्तत्वा तत्कोटयवधारणे तद्विरोधिके अवधारण जनकविशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धकतया विरोधिकोटिद्वयावधारणसामग्रीसवलनस्याऽसम्भवात्, तादृशाप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाकल्पने उभयकोटिव्याप्यदर्शनकाले उभयकोट्यवधारणापत्तेः । न चेष्टापत्ति, तत्र संशयत्वं व्यतिरेकेणावधारयामीतिप्रतीत्यननुभवात् । तादृशकोटिद्वयविशेषदर्शनकाले चैकविशेषदर्शनस्य परविशेषदर्शनेना प्रयोजकीकृतत्वात् । विशेषदर्शनदशायां विशेषणज्ञानादि घटित यादृशसामग्रीसमाजात्प्रत्यक्षसंशयः तादृशस्य तत्राप्यक्षतत्वाद्भवति संशयात्मकं प्रत्यक्षम् । अनुमिति स्थलेच [या सामग्री बलवती भावधारणत्वप्रयोजिका]

अवधारणसामग्र्यतिरिक्ता सामग्री न कल्प्यते, प्रयोजनाभावात्, इति क्व संशयानुमिति वार्तेत्याहुः ।

तेषामयमाशयः, अवधारणत्वं न निर्णयत्वम्, विरोधिकोट्यनुपस्थितिकालीन विशेषदर्शनजन्येन निर्णयानन्तरमवधारयामीति प्रतीत्युदयात् । किन्तूत्कटनिश्चयत्वम् एककोट्यंश विषयताविशेष एव, अन्यस्य दुर्वचत्वात् । स एव च प्रत्यक्षानुमितिसाधारणो व्याप्यदर्शनजन्यतावच्छेदको विरोधिव्याप्यदर्शनप्रतिबध्यतावच्छेदकश्चेति ।

अत्र च निश्चिनोम्यवधारयामीति प्रतीत्योः समानविषयतया निश्चयत्वमेवावधारणत्वम्, अनभ्यासदशापन्नज्ञानाद्विशेषदर्शनकालीनज्ञाने अप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दनमेव विशेष । निश्चयत्वस्यार्थसमाजग्रस्तता व्यवस्थापितेति तत्र न दीधितिकृतो निर्भर ।

इदन्त्ववधेयम्, विरोधिज्ञानदशायामाहार्यज्ञानोपपत्तये यदि निरुक्तमनाहार्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेश्यते तदा तस्याव्यवहितोत्तरत्वघटिततया अव्यवहितोत्तरत्वस्याननुगततया दुर्वचतया इच्छाव्यक्तिसमस्तस्य कार्यकारणभावे निवेशनीयतया महागौरवम्, इच्छाया आहार्यज्ञानसामग्रीघटकता निर्वाहाय तस्याः स्वहेतुताभिमतं चेति इच्छाया उत्तेजकत्वमेव समुचितः ; तथाच न प्रत्यक्षशाब्दादिसाधारणबुद्धौ प्रतिबन्धकतैक्यसम्भवः, विरोधिज्ञानदशायां चाक्षुषत्वादिप्रकारकेच्छयाऽऽहार्यचाक्षुषादीनां चानुत्पत्त्या तज्जातीयप्रत्यक्षेच्छानां विशिष्योत्तेजकतां स्वीकृत्य तज्जातीयप्रत्यक्षे पृथक्प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात् । तथाचानुमितौ स्वातन्त्र्येण पृथक्प्रतिबन्धकतायाः अप्रामाणिकत्वात्संशयानुमिति दुर्वचैव । यदि कथञ्चिदव्यवहितोत्तरत्वमनुगतं शक्यते निर्वक्तुम्, प्रत्यक्षशाब्दादिभेदेन प्रत्यक्षस्थले चाक्षुषादिगोचरेच्छाविरह विशिष्टविरोधिनिश्चयाभावत्वरूपगुरुधर्मावच्छेदेन कार्ये

णतावच्छेदकत्वं शाब्दोपमित्यो रिच्छाविरहविशिष्ट विरोधिनिश्चयाभाव कारण-
णताग्रहस्य च कल्पनापेक्षया लघुत्वेन प्रत्यक्षेच्छात्वादिरूप लघुधर्मपुरस्कारेण
कारणतावच्छेदकस्य इच्छाविशिष्टान्य बुद्धिसामान्ये विरोधिनिश्चयाभावस्यैक
हेतुताया श्च कल्पने लाघव मीक्ष्यते । तदा अव्यवहितोत्तरत्व सम्बन्धेन
विरोधिनिश्चयानवच्छिन्नत्वेनैव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्व मङ्गीक्रियताम् । तथा
सति देशविशेषाजन्यत्वादेरप्यनिवेशनीयतया लाघवात् । तथा च उभय
त्वाप्यवच्छिन्ननिश्चय दशायां संशयानुमिते रुपगमेपि तादृशप्रतिबन्धकाभाव
व्यभिचारप्रसञ्जकत्वा द्विरोधिपरामर्शाभाव घटिताया एवानुमितिसामग्र्या
अनुमित्युत्पाद प्रयोजकत्वोपगमात्संशयानुमिति र्दुर्वारैवेति ।

एतेन वह्न्यभाव व्याप्यवान्पर्वत इत्याकारकाश्रयासिद्ध्यादि निश्च-
यदशायां वह्निमान्पर्वतो घटवानित्याद्यनुमिति कारणाय वह्न्यादिप्रकारकानु-
मितावपि तदभावव्याप्यबुद्धेः प्रतिबन्धकत्व मावश्यकमिति न संशयानुमिति
प्रसङ्ग इत्यपि निरस्तम्, तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य तदभावव्याप्यवत्तानि
श्चयानवच्छिन्न बुद्धिप्रतिबन्धकत्वे फलानुरोधेन तद्विशिष्टपक्षक स्यानुमिति सा-
मग्र्यां तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयाभावान्तर्भावेपि प्रयोजनविरहेण तद्विधेय-
नुमिति सामग्र्यां तदन्तर्भावानुपगमात् ।

अत्राहुः — अस्तु प्रत्यक्षस्थले विरोधिज्ञानप्रतिबन्धकतायामिच्छाना-
नुत्तेजकत्वं, तथापि परोक्षशाब्दादिस्थले प्रत्यक्षान्यत्व सहितस्य ज्ञानत्वस्य
प्रतिबध्यतावच्छेदकत्व मङ्गीक्रियते, नतु शाब्दत्वादि नानाधर्माणामिति न
संशयानुमिति प्रसङ्गः । नच प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोरेकविशिष्टापरस्यैवा नति
प्रसक्तस्यावच्छेदकत्व मङ्गीकार्यम्, तत्र च विशेषणविशेष्यभावे विनिगम
नाविरह इति वाच्यम् ; प्रत्यक्षान्यत्ववैशिष्ट्यस्य गुणत्वादिसाधारणतया
तन्मात्रेण ज्ञानत्वस्य निवेशे इतरव्यावृत्त्यसम्भवा ज्ज्ञानत्वस्य विशेष्यत्वे वि-

शेष्यतावच्छेदकतया ज्ञानत्वत्वस्यापि निवेशनीयतया गौरवेण स्वतो व्याप्यज्ञानत्व विशिष्टप्रत्यक्षान्यत्वस्यैवा ऽवच्छेदकत्वादिति ।

अन्ये तु महानसीयत्वविशिष्टतया वह्नित्व पनुरविशितदशायामपि प्रतिममानत्व महानसीय वह्न्यभावादेः प्रतियोगितायां यथा धर्मिविशेषणतापन्नेषु महानसीय वह्नित्वादि नानाधर्मेषु भिन्ने विशेषणविशेष्यभावानापन्नेष्वेवा वच्छेदकत्वम्, प्रत्यक्ष तादृशधर्माणामतिप्रसक्तत्वेपि मत्रैकस्मिन्नवच्छेद्ये नानाधर्माणामवच्छेदकत्वं तत्रावच्छेदकतामुदयातिप्रसक्तस्यैवा वच्छेदकता निर्वाहः ; अवच्छेदकस्य विशेषणसम्बन्धादभेदेना वच्छेदकताया भेदेपि नावच्छेद्यभेदः, अवच्छेद्यप्रतीताववच्छेदकप्रकारकविषयताभेदेनैव तद्भेदात् ; महानसीय वह्निर्नास्तीति प्रतीतौ च न नानाधर्मप्रकारकसमूहालम्बनस्येव महानसादिविषयताया एकदात् ; तथ प्रकृतेपि धर्मिविशेषणतापन्न मिथोविशेषणविशेष्यभावानापन्न प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोः प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वम्, अतो न विनिगमनाविरहात् प्रतिबध्यतादिभेद इत्याहुः । तन्न, प्रत्यक्षान्यत्व सहितज्ञानत्वेन धर्मिणे युगपज्ज्ञाने एकतरस्यापि धर्मितावच्छेदकत्व भानमावश्यकम्, समूहालम्बन विलक्षण निर्धर्मितावच्छेदककोभयभानस्या प्रामाणिकत्वादिति प्रत्यक्षान्यत्व धर्मितावच्छेदकतानन्न ज्ञानत्वप्रकारकीय ज्ञानत्वधर्मितावच्छेदकतापन्न प्रत्यक्षान्यत्वप्रकारिताया धर्मिविषयताया भेदेन प्रतिबध्यताभेदस्या वश्यकत्वात् ।

(केचित्तु वह्नित्वाभावत्वाभ्यां व्यापकताप्रकारे महानसीयवह्नित्व तादृशवह्न्यभावत्वप्रकारेणानुमिति प्रत्यनुकूलपक्षज्ञानवत्साधन सत्प्रतिपक्षभावस्तत्र संशयानुमितेर्नतदभावव्याप्यवत्तानुदर्शनेनैवेन शक्यते वारयितुम्, शुद्धवह्नित्वावच्छिन्न शुद्धाभावत्वावच्छिन्नव्याप्यधियो ऽन्यापि वह्न्यभावमहानसीयवह्नि विशिष्ट शुद्धप्रविरोधितात् । नच रूपपक्षनपृत्व

तद्विरोध्यनुमितिसामग्रीकाले तत्प्रत्यक्षशाब्दादिवारणाय तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं अनुमितिसाधारणस्य तद्विशिष्टजिज्ञासानवच्छिन्न तद्विशिष्टधीत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमात् न संशयानुमितिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । लाघवज्ञानाघटितशुद्धवह्नित्वादिप्रकारकानुमितिसामग्र्या ऽत्राधिकायाः प्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः प्रत्यक्षादौ लाघवज्ञानमन्तर्भाव्य सामग्रीप्रतिबन्धकत्वान्तरस्यैवासिद्धेः, तथा च नैकानुमितिवारणसम्भवः ; तत्प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नविषयकानुमित्यन्यतादृशज्ञानत्वस्यैव निवेशनीयत्वात् । अथ यथा महानसीयवह्निमानित्यनुमित्युत्पत्त्या शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारकानुमितिसामग्र्या महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारकानुमित्यप्रतिबन्धकत्वात् । यदि च लाघवज्ञानजन्यमहानसीयवह्न्यभाववत्त्वादिप्रकारकानुमितौ महानसीयवह्न्यभाववत्त्वादिकमपि विधेयतावच्छेदकम्, तथा च शुद्धाभावत्वादिप्रकारकसिद्धिदशायां शुद्धाभावत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितिसामग्र्या असत्त्वात् तदानीमेव लाघवज्ञानसत्त्वे तत्प्रत्यक्षादिवारणाय लाघवज्ञानघटितसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनमावश्यकमित्युच्यते ; तदापि लाघवज्ञानघटितविरोधिकोटिकानुमितिसामग्रीसंवलनदशायां भवन्मते प्रत्यक्षशाब्दबोधानुत्पत्त्या एककोटिसामग्र्या अपरकोटिसामग्र्यभावनियतत्वावश्यकतया कथं तत्प्रतिबन्धकतया संशयानुमितिवारणसम्भवः । एतेन विरोधिविषयकनिश्चयानन्तरमिव तत्सामग्र्यनन्तरमपि इच्छया परोक्षज्ञानं न जायते, एवञ्च लाघवज्ञानघटितविरोधिकोट्यनुमितिसामग्रीदशायामिच्छासत्त्वेऽपि न शाब्दबोधादिरुत्पद्यते, किन्तु विरोधिकोट्यनुमितिरेवेति, फलानुरोधेन इच्छाभावप्रतिबन्धके इच्छानवच्छिन्नत्वप्रतिबध्ये विशेषणमनिवेश्य लाघवज्ञानघटितविरोध्यनुमितिसामग्र्याः परोक्षतद्विशिष्टज्ञाने प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनमावश्यकमिति तत्प्रतिबध्यतावच्छेद

कस्य परोक्षज्ञानत्वस्यानुमितिसाधारण्यानोक्तत्वेऽपि संशयानुमितिप्रसङ्ग इत्यादि निरस्तम्। (केचित्तु विशेषदर्शननिश्चयसामग्रीदशायाम् इच्छाबलात्परोक्षज्ञानानुदयादप्रामाणिकत्वमित्याहुः।)

अत्राहुः संशयसमुच्चययोः विरोधभानाभानप्रयुक्तं वैलक्षण्यमस्तु इति तस्मात् संशयत्वस्य विषयताविशेषरूपत्वमावश्यकम्। तादृशविषयता च कोटिनिरूपिता, कोट्युपरागेणैव सन्देहमीति प्रतीतेः। तत्तत्कोटिनिरूपितविषयताविशेषभिन्नतत्तत्कोटिविषयताशालित्वं तत्तत्कोटिनिश्चयत्वम्। तथा च निश्चयत्वघटकविषयतायाः संशयसाधारणत्वे तत्रापि निश्चिनोमीति प्रतीत्यापत्तिरिति तस्यास्तदवृत्तित्वमावश्यकम्। तथैव इत्थं संशयसामग्र्या तादृशविषयताशालिज्ञानप्रतिबन्धकतयैव उक्तसाधन इत्यादि सामग्र्यास्तत्संशयस्वीकर्तृणामपि निश्चयत्वघटकनिरुक्तविषयतायास्तादृशसंशयस्य दूर एव। लाघवज्ञानघटितविपरीततर्कानुमितिसामग्र्यास्तत्कोटिनिरूपिततादृशविषयताशालिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमावश्यकम्। तथा च लाघवात्संशयत्वघटकविषयताभेदमनिवेश्यैव तत्कोटिप्रकारकत्वस्य तादृशसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमात् उक्तसामग्र्यामपि संशयानुत्पत्तिः। ननु संशयत्वघटककोटिप्रकारिताभिन्नतत्कोटिप्रकारिताकज्ञानत्वं न तत्कोटिनिश्चयत्वम्, अपि तु तादृशप्रकारिताशून्यतत्कोटिप्रकारकज्ञानत्वम्। तथा च संशये निश्चयत्वाविरोधविषयितानास्कन्दितेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम्। एकधर्मावच्छिन्ने तत्कोटिसंशयरूपस्यान्यधर्मावच्छिन्नांशे तत्कोटिनिश्चयस्य संभवात् तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविलक्षणविषयताशून्यत्वस्य तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकनिश्चयत्वशरीरे निवेशनीयतया धर्मितावच्छेदकनियमस्य सत्त्वात् कारणत्वप्रतिबन्धकत्वपक्षीयलाघवस्य विलयप्रसङ्गादिति।

परे तु अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितज्ञानदशायां प्रामाण्याभावनिश्चयविषये धर्मिणि प्रामाण्यज्ञानेऽसत्त्वं यथा तादृशस्य प्रवृत्तिसहस्य प्रतिबन्धकतायां

साध्यतदभावयोः विरोधेन यथैकज्ञानस्यापरधीप्रतिबन्धकत्वम्, तथ साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्यापि साध्यविरोधित्वात्तद्बुद्धेरपि साध्यधीप्रतिबन्धकत्वात् । विरोधिज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रत्वात् निबन्धेतु

व्याप्यवृत्तित्वेपि तदवच्छेदकावच्छेदेन प्रत्यक्षस्य सम्भवात् द्विषयविरोधेनाः वच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ तदवच्छेदेन प्रत्यक्षत्वात् न प्रतिबन्धकतायामेव तद्धर्मिकाऽव्याप्यवृत्तित्वग्रहभये नापेक्षित । तादृश तद्व्याप्यवत्त्वज्ञानस्य तादृशविशिष्टबुद्धि प्रत्यविरोधित्वेतु तादृशाव्याप्यवृत्तित्वग्रहाभावोपेक्षित एव । साध्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे साध्याभावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववति वर्तमानस्यापि तद्व्याप्यत्वम विषयतेर धर्मेरद्द्य । साध्यानवच्छेदकावच्छेदेन साध्यवति वर्तमाने यद्देशकालावच्छेदेन यत्र साधनं तद्देशकालावच्छेदेन तत्र साध्यमिति व्याप्तिर्न सम्भवतीति चेत् ? का क्षतिः, नहि पक्षतावच्छेदक देशकालावच्छेदेन साध्यानुमितौ तदवच्छेदेन गृहीत तादृशव्याप्तिक हेतुमत्त परामर्श एव हेतुरितिव -- च्छेदकावच्छेदेन ऽनुमिति स्थले ऽसाद्धव्यभिचारा ऽ सङ्कीर्णव भस्य हेत्वाभासत्वं व्यवस्थापितवतो मणिकारस्य नुमतम् ! तथ सति सद्धिष्टपरामर्शात् प्रमानुमित्यसम्भवेन बाधे दोषान्तरसफरस्य दुर्घटत्वात् । तथ च वच्छेदक देशकालघटिता प्रतियोगिव्यधिकरण हेतुसमानाधिकरणाभावघटिता व्याप्तिरपि तन्मतेऽवच्छेदकावच्छेदेन नुमिति प्रयोजिका । तात्र सम्भवत्यथगाद्दिने वच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्त परामर्शान्यापि विपरीतकेऽनुमितिं प्रतिबन्धकत्वे साध्याभाव धर्मिकाव्याप्यवृत्तित्व ज्ञानाभावोप्यपेक्षित इत्यवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शस्य तदवच्छेदेन साध्यानुमितावपेक्षितत्वेपि दर्शितरीत्या संशयानुमित्युपपत्तिरिति । *)

हेत्वाभासानां फलद्वारकं लक्षणम् । अनैकान्तिकाना मन्वयाद्व्यतिरेकाद्वा कोट्युपस्थापकतया संशयः फलम् । विरुद्धस्य साध्यविपरीतज्ञानम् । अपक्षधर्मोऽपि विरुद्धोऽन्यत्र विपरीतज्ञानम् भवेत् । बाधेऽसतोऽपि विपरीतज्ञानं न तु हेतुनिमित्तमेव, नित्यो घटः कार्यत्वादिति विरुद्धे बाधसंकरेऽप्यदोषः असिद्धे अनैकान्तिकादि चतुष्टयज्ञानान्यमात्राधीनं

(विरुद्धस्येति) साध्याभावव्याप्यस्येत्यर्थः ।

मूले (अन्वयाद्व्यतिरेकाद्वेति) कोटिद्वयसहचरितत्व ज्ञानान्निश्चित कोटिद्वयस्य द्वयोरुपस्थापकत्वादित्यर्थः । व्यभिचारविकल्पेयं साधारण, असाधारणभेदेन । "विरुद्धस्य" इत्यत्र साध्यासमानाधिकरण्यरूपविरोधलक्षणे ऽपक्षधर्मेऽपि विरुद्धरूपतया तत्व चापक्षधर्मस्य न साध्यविपरीतानुमिति फलमित्यसङ्गतिरित्याशङ्कायामीदृशविरोधं दर्शितमिदानीं (साध्याभावव्याप्य स्येति) अपक्षधर्मस्य च विरुद्धस्य प्रकृतपक्षे साध्यविपरीतानुमापकत्वासम्भवेऽपि न क्षति, साध्यविपरीतानुमितौ प्रकृतपक्षकत्वाविवक्षणादित्याह मूले- (अपक्षधर्मेऽपीति) "अन्यत्र"- प्रकृतपक्षभिन्ने स्वाधिकरणे । ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यत्र ह्रदत्वादिहेतौ पक्षे साध्यविपरीतज्ञानसम्भवेऽप्यविरुद्ध धूमादेर्न तत्फलमिति नातिप्रसङ्ग । यत्र तत्फलं स विरुद्ध इत्याह (बाध इति) साध्याभावसाधनाभिन्नहेतौ लक्ष्यतया उक्तफलघटितविरुद्धलक्षणातिव्याप्तिशङ्कां निराकरोति (नित्य इति) घटो नित्य इत्यभिधाने प्रकारप्रश्नपरे तस्यानित्यत्वसाध्यकत्वभ्रमः स्यादिति प्रथमं साध्यं प्रकीर्तितम् । (असिद्ध इत्यादि) अनैकान्तिकादि दोषचतुष्टयज्ञानान्य मात्राधीनम्-प्रकृत

लिङ्गत्वज्ञानम्। बाधे पक्षधर्मे हेतौ व्याप्तिबाधः। प्रकरणस-मेतु न व्याप्तिपक्षधर्मताबाधः फलम्। नाप्यलिङ्गत्वज्ञानं

(बाध इति) “ हेतौ ” प्रकृतेऽन्यत्र वा । अपक्षधर्मे च पक्षधर्मता-बाध इति शेषो वा । तथा च हेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरबाध इत्यर्थः ।

त्वज्ञानमपि नम्, “ अलिङ्गत्वज्ञानम् ” असाधकत्वज्ञानम्, अनिष्टदोषस्य ज्ञातस्य फलमित्यर्थः । तथा च तादृश दोषवत्त्व मसिद्धहेत्वाभासलक्षणं फलितमिति भावः । “ पक्षधर्मे हेताविति ” अत्र हेतुपदस्य प्रकृतहेतुपरत्वे अपक्षधर्मेऽन्यापि प्रकृतहेतुकबाधस्थले व्याप्तिभङ्गादिरूप तत्फलासम्भवात् तत्फलघटितलक्षणाव्याप्ति रतो हेतुपदस्य प्रकृताप्रकृतसाधारणहेतुमात्रपरतां दीपितुमाह- (हेतौ-प्रकृतेऽन्यत्र वेति) तथा च ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादावपि साध्याभाववत्पक्षघटितेन तद्वृत्तिहेतुना द्रव्यत्वादिरूप हेत्वन्तरे व्याप्तिभङ्गानुमिति सम्भवात् लक्षणसमन्वय इति भावः । यद्यपि प्रकृतहेतौ नैतत्फलमिति तत्फलकत्वं न बाधितहेतौ लक्षणम्, तथापि तत्फलकदोषवत्त्वं तल्लक्षणमिति नानुपपत्तिः । हेतुपदस्य प्रकृताप्रकृतसाधारणहेतुपरत्वे तदुपादानमफलम्, अव्यावर्तकत्वादिति पक्षधर्मे व्याप्तिबाध इत्येवोच्यते, अतः प्रकृतहेतुपरमेव तद्व्याख्यामित्याशयेनाऽपक्षधर्मप्रकृतहेतुकं नाऽस्य फलान्तरं पूरयति (अपक्षधर्मे चेति) अत्र प्रकृतहेत्वर्थकं हेताविति पूर्वोक्तमनुषञ्जनीयम् । एतत्कल्पे फलाननुगमाद्घटितलक्षणेऽव्याप्तिनाशङ्क्यान्यतरत्वेन तत्फलानुगमे मूलाभिप्राय इति दर्शयति (तथा चेति) (हेत्वादिति) प्रकृत इत्यादिः । व्याप्तिभङ्गे साध्ये साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वं हेतुः, पक्षस्य साध्याभाववत्त्वेनैव निवेशः, न तु पक्षतावच्छेदकस्यापि तत्र प्रवेश इति -

व्याप्त्यादिबुद्धिमत्त्वात् । नापि विपरीतबुद्धि, स्वसाध्यविपरीतेनानियमात् । नापि संशयः, प्रत्येकं कोटिद्वयानुपनयात् । किंतु कथमत्र तत्त्वानिर्णय इति जिज्ञासाफलम् । तथाच प्रकृतसाध्यहेत्वोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासाजनिका व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थितिः

(प्रकृतेति) प्रकृतसाध्ययोर्यौ हेतू तयोरित्यर्थः ।

न्मर्थं विशेषणता । पक्षधर्मताभङ्गे साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगिसाध्यव्याप्यत्व हेतुः । अत्रापि साध्यस्य तादृशाभावप्रतियोगित्वेनैव निवेश । हेतुद्वयमेव बाधघटितमिति बाधस्यान्यतरफलकत्वमुभयत्र । मूले (व्याप्त्यादिबुद्धिसत्त्वादिति) सद्धेतोरपि विरोधिपरामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षत्वं तत्र च व्याप्तिपक्षधर्मताप्रतीतिसत्त्वादित्यर्थः । तथाच प्रकरणसमदोषस्य व्याप्त्यादिविरहज्ञापकत्वासम्भवादिति भाव । "विपरीतबुद्धि"- स्वसाध्याभावानुमिति । सत्प्रतिपक्षहेतोः फलमिति शेष । (स्वसाध्यविपरीतेनानियमादिति) धूमादिहेतौ वह्न्यभावव्याप्यत्वाभावादित्यर्थः (संशय इति) कोटिद्वयोपस्थितिद्वारक साध्यसंशय इत्यर्थ (कोटिद्वयानुपनयादिति) स्वेन स्वसाध्यस्यैवोपस्थापनादिति भाव. । (इति जिज्ञासेति) एतद्दशा तत्त्वनिर्णयोपायेच्छाफलिका जिज्ञासेत्यर्थः । अनयोः किन्तत्त्वमिति जिज्ञासेति यावत् । अतो नाग्रिमग्रन्थविरोध । ननु स्वसाध्यव्याप्त्यादिमत्त्वोपस्थितयोर्हेत्वोरन्यतरस्य समीचीनत्व एव जिज्ञासा, तद्वक्ष्यति 'अत्र हेतुसमीचीनत्व' इति, तथाच प्रकृतसाध्यहेत्वोरिति यथाश्रुतमसङ्गतम्, अतो दीधितिकृद्धेतुद्वयार्थकतया तद्व्याचष्टे (प्रकृतसाध्ययोरिति) 'किं तत्त्वमि' ति मूलस्य कस्य समीचीन इत्यर्थः । एतादृशजिज्ञासाप्रयोजकत्वं

प्रकरणसमः । नह्यनुपस्थिते प्रतिपक्षे एकस्माज्जिज्ञासा, किंतु निर्णय एव ।

अथ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा, सा च ज्ञानेष्टसाधनता ज्ञानात् संशयाद्वेति कथं तेन विना विरोधि

(संशयादिति) तज्जन्यदुःखोत्सारणरूपेष्टसाधनताज्ञानात्,

पक्षे नकारत्वं समीचीनं संशयादिसाधारणम्, अत एतद्वारणाय (व्यभिचारपक्षधर्मतोपस्थितेरिति) उद्घाटितन्यासयाद्युपस्थिति वारणाय विशेषणद्वयम् । नच व्यभिचारादेरननुगमात् तत्सर्वसाधारणरूपेण तदुपस्थितिनिवेशासम्भवः किंतु प्रकृतसाध्यतदभावव्याप्यान्यतरोपस्थिति निवेशनीया पक्षपक्षत्वेन जनकान्तरवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, अनुमिति चरमकारणत्वेन व्याप्यत्वपक्षधर्मतान्तरोपस्थिति साधारणेन तन्निवेशासम्भवात् । यद्दृशपरामर्शसहकारेण याद्दृशपरामर्शस्योक्त जिज्ञासाजनकत्वं तादृशपरामर्शनिवेशः जिज्ञासास्वरूपमो-ऽन्यतर परामर्शदशायां नातिप्रसङ्गः । (प्रकरणसम इति) बोध इति शेषः । प्रकृतसाध्यतदभावव्याप्यपरामर्श तदभावव्याप्यपरामर्शयो जिज्ञासाजनने मिथःसहकारितां व्यवस्थापयति (नह्यनुपस्थित इति) अस्त्रोत्यर्थः । "प्रतिपक्षे"- विरोधिपरामर्शान्तरे । "एकस्मात्"- परामर्शात् । "निर्णयः"- एकतर साध्यस्यैकतरसमीचीनत्वस्य वा निर्णयः । फलोपधान गर्भलक्षणमेकपरामर्शदशायां नातिप्रसक्तमित्येतदरसता "नहि" त्यादेर्नेयुज्यते, जिज्ञासोपधानस्य नियमेन तदघटितलक्षणस्याव्यभिचारणासम्भवात् ।

ननु-"इष्टसाधनताज्ञानात्संशयाद्वे" ति विकल्पोऽसङ्गतः ज्ञानगोचरेच्छायां बाह्यदोषसाधनताज्ञानस्य सर्वत्रैव हेतुतया संशयकत्वे तत्कल्पनत्वावच्छेदायोगा दित्यत इष्टभेदाभिप्रायकतया विकल्पं सङ्गमयति (तज्जन्येति) संशयजन्येत्यर्थः । संशयजन्यस्य दुःखस्य, उत्सारणम्-कारणी-

साधनज्ञानान्नादिति चेन्न;-असति प्रतिपक्षे न जिज्ञासा, सति सैत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकरणसमस्यापि जिज्ञासाहेतुत्वात्। न चानैकान्तिकातिव्याप्तिः; तत्र हि संशयद्वारा साध्ये जिज्ञासा, अत्र तु हेतुसमीचीनत्वे इति।

ननु परामर्शयोरेकदानुत्पादात् कथं प्रतिरोध.? क्रमोत्पन्नयोरेकदा सत्त्वादिति चेन्न;- एकानन्तरमपरहेतु-

---

अन्यत्र चेदन्यतरसाधनतो ज्ञाना जिज्ञासेच्छेति भेदेन विकल्पोपन्यासः। (असतीत्यादि) हेतुसमीचीनत्वासमीचीनत्वसंशयजनकस्य दुःस्थापकत्वेऽपि भवत ज्ञानद्वारेण जिज्ञासोपयोगित्वादित्यर्थः।

भूत संशयविघटनेन गुल्पदः, तद्रूपं यदिह तत्साधनता ज्ञानादित्यर्थः। एवञ्च मूलोक्तं संशयस्य जिज्ञासाहेतुत्वं दुःस्थं मन्यता तद्भावोपस्थापनेन तदभावे न्याससम्पादनङ्करोति स्फुटीकृतम्। (इत्यन्तरेति) व्यवहरत्येत्यादिः। तथा च मूले इदमपि तद्विरोधपरमिति भावः। "जिज्ञासा" एकतरकोटिनिश्चयेच्छा। प्रतिपक्षोपस्थापनस्य जिज्ञासाजनकतया गतिर्न्यवहितस्यानन्यथासिद्धपाककारणत्वात् जिज्ञासाहेतुत्वमिति मूलं तत्पदेनाकरणार्थकतया तदर्थं प्रदर्शयन्न्याचष्टे (हेत्विति) समीचीनत्वम् प्रमितत्वाप्रतिरोधकत्वम्, एवमत्रानुभिन्नप्रतियोगिक प्रमापरामर्शविषयत्वमिति यावत्। तत्सं अयश्च परामर्शप्रामाण्यसंशयाधीनसित इति भेदः। "नानैकान्तिकातिव्याप्ति" रिति मूलम्। यद्यप्यनैकान्तिकोपस्थितेर्व्यतिरेकधर्मलोपस्थितिसमये नैतादृशसंशयसरः, तथापि तदुपस्थितेस्तत्संशयानव्याप्त्यादिविषयत्वसम्भवात्तत्सङ्गतिः। "संशयद्वारा"- साध्यसंशयद्वारा। युगपत्सत्त्वानुत्पादोक्तविकल्पमर्शे क्रमसंवलनाभ्यां तत्र इति चेन्न (क्रमेति)

व्याप्ति पक्षधर्मताज्ञानाभ्यामग्रिमव्याप्तिविशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्वपरामर्शनाशात् ।

उत्पत्तिकाले-उत्पत्तिपूर्वकाले । व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयो रुत्पादकत्वानियमादुभयोर्नाशकत्वमुक्तम् । उत्पत्त्यावेव वा तयो रन्वयः । यत्रच व्याप्तिपक्षधर्मतयोः समूहालम्बनं तत्र द्वितीयपरामर्शोत्पत्तिकाल एव प्रथमपरामर्शनाशः ।

एकपरामर्शानन्तर मपरपरामर्शजनक व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानयोर्द्वयोः क्रमेणैवोत्पत्तिः, तथाच प्रथमपरामर्शो चतुर्थक्षण एव परामर्शान्तरोत्पत्तिः, तदानीञ्च पूर्वपरामर्शनाशो नोत्पद्यते, अपितु स्वद्वितीयक्षणोत्पन्न विशेषगुणात्तृतीयक्षण एवेत्युत्पत्तिकालपदं तत्पूर्वकालपरतया व्याचष्टे दीधितौ-(उत्पत्तीति) "नाशा" दित्यतः नाशोत्पत्तिप्रतीतिरौत्सर्गिकीत्याशयेनेदं व्याख्यानम् । नाशसत्त्वार्थकत्वेतु यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते । अन्तरेत्यस्यैवच गुणस्य नाशकतयैकत्रोभयोर्व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोः पूर्वज्ञाननाशकत्वासम्भवात्, पृथक् स्थलीयनाशकत्वाभिप्रायकतया ज्ञानाभ्यां विनाशादिति मूलं सङ्गमयति (व्याप्तीति) (उत्पादकत्वानियमादिति व्याप्तिज्ञानोत्तरमेव पक्षधर्मताज्ञानं तदनन्तरमेव व्याप्तिज्ञानमुत्पद्यत इति नियमाभावादित्यर्थः । (उभयोर्नाशकत्वमुक्तमिति) उक्तज्ञानयोर्यज्ज्ञानं प्रथमतो यत्रोत्पद्यते तत्र तस्य नाशकत्वादिति भावः । "विशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाल" इत्यत्रोत्पत्तौ तादृशज्ञानयोर्हेतुत्वेनान्वये एकत्रैवोभयहेतुत्वस्य योग्यतानिर्वाहात् किं स्थलभेदानुसरणेनेत्याशयेनाह (उत्पत्त्यावेवेति) व्याप्ति पक्षधर्मताविषयकैक ज्ञानस्थलेपि परामर्शयोर्योगपद्यं न सम्भवतीति स्मारयन्नाह (यत्र नेति)

नचोभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानानां परस्परप्रतिबन्धकत्वात्परामर्शोत्पाद इति वाच्यम्, व्याप्त्यादिज्ञानचतुष्टययौगपद्याभावात् । यद्वा व्याप्तिद्वयसंस्कारोद्बोधकहेतुद्वयज्ञानयोः परस्परप्रतिबन्धान्नोभयव्याप्तिस्मृतिरिति दूषकताबीजम्; तन्न, व्याप्तिस्मृतिं विना सत्प्रतिपक्षाभावात्, वादिभ्यां व्याप्त्युद्भावनाच्चेति । मैवम् हेतुद्वयसमूहालम्बना युगपदुभयव्याप्तिस्मृतावुभयपरामर्शरूपं ज्ञानमुत्पद्यते । अत एकदा विरुद्धकार्यद्वयकारणानैकमपि का-

---

मूले (उभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानमिति) परामर्शद्वयहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानचतुष्टयस्येत्यर्थः । "परस्परप्रतिबन्धकत्वात्" एकसत्त्वस्यापरसत्त्वाऽविघटकत्वात् । (परामर्शोत्पाद इति) व्याप्त्यादिज्ञानचतुष्टयसार्धमन्यैकदा समूहालम्बनरूपस्याविरुद्धकमेण वोभयव्याप्यवत्ताज्ञानस्योत्पाद इत्यर्थः । विशिष्टपरामर्शयोरेकदानुत्पादे तृतीयक्षणे च विनाशः, नेतरज्ञानस्य तद्विरम इत्यभिमानेनेयमाशङ्का । अभिमानं निराकरोति (व्याप्त्यादीति) "यौगपद्याभावात्" युगपदवस्थानासम्भवात् । ज्ञानमात्र एवेत्ता नियमादिति भावः । "परस्परप्रतिबन्धात्"- परस्परजन्यव्याप्तिस्मृतिप्रतिबन्धकत्वात् । समूहालम्बनपक्षधर्मताद्वयज्ञानात्समूहालम्बनरूपं व्याप्तिद्वयस्मरणम्, ततः समूहालम्बनमुभयव्याप्यवत्ताज्ञानं प्रतिरोधप्रयोजकमिति समाधत्ते (मैवमिति) स्वयं निर्वक्ष्यमाणस्य नित्यसत्प्रतिपक्षदोषस्य साध्याभावव्याप्यवत्त्वरूपस्य केवला

मुत्पद्यते । तादृशपरामर्शश्च स्वार्थानुमाने प्रत्यक्षादितः, परस्य तु वाद्युपन्यस्त न्यायोपस्थापित प्रमाणात् । अस्य केवलान्वयिन्यपि सम्भवः, घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राभिधेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, जात्यन्यत्वे सति घटमात्रवृत्त्यन्यधर्मत्वात्, घटान्योन्याभाववत् पटरूपवच्च,

---

" अस्य "- निरुक्तसत्प्रतिपक्षितस्य (जात्यन्यत्वेति) सत्ता कम्बुग्रीवादिमत्त्वादावेकैकस्य व्यभिचाराद्विशिष्टोपादानम् ।

न्वयिसाध्यके साध्याभावाप्रसिद्ध्या असम्भवात् " अस्ये " ति मूलं निरुक्तव्यवहारौपयिकपरामर्शसंवलनात्मक सत्प्रतिपक्षपरतया व्याचष्टे (अस्येति) अभिधेयत्वे द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वसाधारणरूपेण घटनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य विरोध्यविषयकत्वेन घटेऽभिधेयत्वज्ञानाप्रतिबन्धकतया तत्सामग्र्या न सामान्यतोऽभिधेयत्वानुमानप्रतिरोध इत्यभिधेयत्वमिति ग्रन्थस्याभिधेयत्वत्वपक्षक घटनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसाध्यक जात्यवृत्तित्वविशिष्ट घटमात्रवृत्तितानवच्छेदकत्वलिङ्गकानुमाने तात्पर्यम्, दृष्टान्तोऽपि घटान्योन्याभावत्वं पटरूपत्वञ्च । दीधितौ " सत्ता कम्बुग्रीवादिमत्त्वादा " विति यथाश्रुतं यथाश्रुतमूलानुसारेण । यथाविवक्षिते तु सत्तादिपदं सत्तात्वादिपरम् (एकैकस्येति) केवलविशेष्य केवलविशेषणयो रित्यर्थः । ननु " घटनिष्ठात्यन्ताभाव " इत्यन्तेन प्रसिद्धपटत्वाद्यभावविवक्षणे तत्राभिधेयत्व प्रतियोगिकत्वस्य बाधान्न साधनसम्भवः, अभिधेयत्वाभावस्य चाप्रसिद्ध्या

घटनिष्ठात्यन्ताभावोऽभिधेयत्वप्रतियोगिकः, घटवृत्तिनित्याभाववत्वात्, घटनिष्ठान्योन्याभाववदिति विशेषादर्शनदशायाम्। न च पक्षैक्यमपि तन्त्रम्, विरोधस्यैव

(घटनिष्ठेति) घटनिष्ठात्यन्ताभावत्वेन सामान्यतः पक्षत्वान्न चाश्रयासिद्धिः।

न पक्षत्वसम्भव इत्याशङ्कां निरसितुमाह (घटनिष्ठेति) उभयमतप्रसिद्धेनेत्यादिः। "सामान्यतः"- सामान्यरूपेण (न बाधेति) समानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् तांशतो बाधो दोषः। अभावस्य कस्यचिदभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वमपीति विवादे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन बाधो दुर्निश्चेयः, पक्षतावच्छेदकप्रसिद्ध्यैव नाश्रयासिद्धिरित्यर्थः। ननु स्वरूपसम्बन्धेनाऽभिधेयत्वत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ पक्षनिष्ठाभावे तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभिधेयत्वत्वावच्छिन्न प्रतियोगिकत्वानुमितिरेव विरोधिनी, तादृशं च साध्यमप्रसिद्धम्; न च—घटनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावत्वेन पक्षत्वादुद्देश्यसिद्धिः, स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न गगनाभावस्य संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभिधेयत्वत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभाव समनैयत्येनाभिमतया सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात्; इति चेत् सत्यम्, स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नायां घटनिष्ठाभाव प्रतियोगितायां घटनिष्ठ नित्याभाव प्रतियोगितात्वेन हेतुना घटनिष्ठाभिधेयत्व भेदप्रतियोगिता दृष्टान्तेनाभिधेयत्वत्वावच्छिन्नत्वानुमाने तात्पर्येण समञ्जसम्।

मूले (विशेषादर्शनदशायामिति) व्यभिचारेण व्येतादृशहेतौ व्यभिचाराग्रह दशाया मित्यर्थः। "केवलान्वयिन्यपि सम्भव" इत्यनेनास्यान्वयः।

न्वाधस्य समवेतत्वादौ द्वितीयस्य घटाभावादौ व्यभिचार इत्यत आह (विशेषादर्शनेति) वस्तुतो घटो नाभिधेयः कम्बुग्रीवादिमत्त्वादित्यादि व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षः सम्भवत्येव, व्यापकाभावेनाप्रसिद्धस्यापि व्याप्याभावस्य सिद्ध्युपगमात् ।

व्यभिचारस्थलं दर्शयित्वेत त्कथनप्रयोजनमाह दीधितौ (नन्विति) "आद्यस्य"- जात्यन्यत्व इत्यादिप्रथमानुमानहेतोः । "द्वितीयस्य" घटवृत्तित्वादि द्वितीयानुमानहेतोः । प्रतियोगित्वादिप्रकारकबाधबुद्धेः विशिष्टबुद्धि विरोधिताया नव्यैरनभ्युपगमात् , तथासति तत्सम्बन्धादि प्रकारकबुद्धेरपि विरोधापातान्नोक्तानुमानेन घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादि त्यनुमानप्रति रोधसम्भव इति स्वयमभिधेयत्वरूपप्रतियोगिप्रकारेणाभावानुमानमेव मूलकृता साध्याप्रसिद्ध्योपेक्षितमपि प्रतिरोधकतया व्यवस्थापयति (वस्तुत इति) साध्याप्रसिद्ध्या ऽन्वय्यनुमानासम्भवात् , घटादिसाधारणद्रव्यत्वादेः पटादौ व्यभिचारसम्भवेन व्यतिरेकितयापि साधकतया स्वघटत्वाभावेन पक्षमात्रवृत्ति कम्बुग्रीवादिहेतुतः व्यतिरेक्यादरः । अभावसाध्यकव्यतिरेकितायां साध्यप्रसिद्धेरनपेक्षां दर्शयति (व्यापकाभावेनेति) पटादावभिधेयत्वादि व्यापकतया गृहीतस्य कम्बुग्रीवादिमत्त्वाभावस्याभावेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वेनेत्यर्थः । "अप्रसिद्धस्यापि"- प्रतियोगितयाभिधेयत्वादिकं प्रकारीकृत्याज्ञातस्यापि । "व्याप्याभावस्य"- व्याप्यतया गृहीतमभिधेयत्वादिकं प्रतियोगितया प्रकारीकृत्य वस्तुभूतस्याभावान्तरस्यापि । "सिद्ध्युपगमात्" अप्रसिद्धसाध्यकानुमानस्य एकदेशिनामेवानुमततयाभ्युपगमोक्तिः । कम्बुग्रीवादिमत्त्वाभावस्य वास्तवाभिधेयत्वव्यापकताविरहादवस्तुभूताभिधेयत्वाभावस्यानुमित्यावगाहनासम्भवात् प्रसिद्धघटत्वाभावस्य व्याप्यतया गृहीताभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वाभावात् व्यापकाभावेनेत्यादे यथाश्रुतस्यासङ्गतिर्बोद्धव्या । व्यवहर्तव्यविशिष्टाप्रसिद्धावपि न विशिष्टाभावस्य-

प्रत्येकपदार्थप्रसिद्ध्यैव तादृशप्रतिज्ञाद्युपपत्तेः विशिष्टस्य वाक्यार्थत्वात् । सत्प्रतिपक्षस्तु साध्याभावव्याप्यवान् साध्यवदन्यत्वव्याप्यवांश्च पक्षः पक्षनिष्ठौ साध्याभावसाध्यवद्भेदव्याप्यौ- इत्येवमादि प्रत्येकमेव । विभाजकन्तु प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वे सति प्रकृतपक्षसाध्यग्रहाविरोधि

प्रतिज्ञाद्यसम्भव इत्याह (प्रत्येकपदार्थ प्रसिद्ध्यैवेति) तावतैव भ्रमात्मकस्य व्यवहारोपयोगि विशिष्टज्ञानस्य सम्भवात्, विशिष्टज्ञानं विनापि तत्र द्विशेष्यांशे तद्विशेषणावगाहित्वेन तात्पर्यघटकप्रतीतेर्शनेन विशिष्टबोधकवाक्यप्रयोगसम्भवाच्चेति भावः । मूलकृता सत्प्रतिपक्षदोषानभिधानात्स्वयन्तं प्रदर्शयति (सत्प्रतिपक्षस्त्विति) सत्प्रतिपक्षहेतो दोषस्त्वित्यर्थः । तुकारेण मूलनिरुक्तसत्प्रतिपक्षव्यवहारविषयतावच्छेदकरूपस्य दोषत्वव्यवच्छेदः । " व्याप्यवान् "- व्याप्यविशिष्टः । " पक्षनिष्ठौ "- आधेयतया पक्षविशिष्टौ । (एवमादिरिति) आदिपदग्राह्येण सम्बन्धेन प्रकृतपक्षसाध्यकप्रकृतसाध्याभावादि पक्षकानुमिति जनकपरामर्शविषय प्रकृतपक्षव्याप्य विशिष्ट साध्याभावादि परिग्रहः, पक्षे साध्याभाव इत्यादि बाधबुद्धेरपि पक्षे साध्यानुमिति विरोधितया तादृशबाधकस्यापि परामर्शस्यानुमिति विरोधित्वेन तद्विषय विशिष्टस्यापि सत्प्रतिपक्षतौचित्यात् । अत एव साध्यतदभावयोराधेयतया तत्तद्व्याप्यवत्ता ज्ञानसत्त्वदशायां पक्षे साध्यं साध्याभावो वेति कोटिविशेष्यक संशयरूपा नानुमितिः । 'प्रत्येक' मेवेत्यनेन तावत्समुदायत्वस्य सत्प्रतिपक्षत्व दोषविभाजकत्वासंभवो दर्शितः । नन्वेवं प्रत्येकरूपस्य व्याप्तत्या विभाजकत्वासम्भवात्सर्वसाधारणं किमेतद्दोषविभाजकमित्याकाङ्क्षायां तादृशरूपमाह (विभाजकन्त्विति) सर्वत्र प्रकृतेति पक्षसाध्ययोर्द्वयोरेवान्वेति । प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने प्रकृतसाध्यतावच्छेदकाव-

च्छिन्न प्रकारकानुमितित्व व्यापकप्रतिबध्यतानिरूपित प्रतिबन्धकतावच्छेदिका सती विशिष्टपक्ष विशिष्टसाध्यग्रहत्वव्यापक प्रतिबध्यतानिरूपित प्रतिबन्धकतावच्छेदक निरुक्तपक्षसाध्य वैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदक विषयितावाचच्छिन्नानुमिति जनकतावच्छेदिका यादृशविशिष्ट निरूपितविषयिता तादृशत्व मित्यर्थः। तादृशी च वह्न्यभावव्याप्यविशिष्ट ह्रदादि निरूपित विषयितेति तत्र लक्षणसमन्वयः। साध्याभाव व्याप्यविशिष्ट पक्षविषयिताया स्साध्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तद्वदनुमिति जनकत्वावच्छेदक विषयिताके साध्याभावव्याप्यव्याप्य वत्पक्षादा वतिव्याप्तिवारकतया सत्यन्तं सार्थकयिष्यते। तत्र निरुक्तवैशिष्ट्यग्रह प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वरूप विरोधित्वान्तार्थस्योन्नायकविषयविशेषणत्वे विषयिताभागस्य द्विधा निवेशेन गौरवादुन्नायकताघटकविषयितायामेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व विशेषणं दत्तम्। पक्षतावच्छेदक वैशिष्ट्यनिवेशव्यावृत्तिः पूर्ववत्। उक्तप्रकारताशालि ग्रहनिरूपितप्रतिबन्धकता मात्रनिवेशे साध्याभावव्याप्यव्याप्य वत्ताज्ञानस्यापि समूहालम्बन साध्यवत्ता ग्रहरूप साध्याभावव्याप्यव्याप्याभावादिग्रहरूप विरोधिग्रह प्रतिबन्धकतया नोपदर्शित सत्प्रतिपक्षोन्नायक व्यावृत्तिरिति तादृशप्रकारताकानुमितित्व व्यापकप्रतिबध्यता निरूपित प्रतिबन्धकता निवेशः। तादृशप्रकारताशालि दोषविशेषजन्यज्ञान माहार्यज्ञानञ्च प्रति साध्याभावव्याप्यवत्त्वज्ञानस्याऽप्रतिबन्धकतया सत्प्रतिपक्षस्यैवाऽसंग्रह इति ज्ञानत्वमुपेक्ष्यानुमितित्वनिवेशः। ह्रदः काञ्चनमयवह्निमान्काञ्चन यह्रदे वह्नित्यादौ संग्राह्यस्य वह्न्यभावव्याप्य विशिष्टह्रदादे र्ज्ञानस्य प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ साध्यतावच्छेदकादिघटक काञ्चनमयत्वादिविषयिताया अनिवेशात्तद्घटित पक्षतावच्छेदकादिविशिष्टे साध्यतावच्छेदकादि विशिष्टवैशिष्ट्यग्रहत्वं नोक्तज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदक मित्यव्याप्ति स्स्यादिति स्वरूपसम्बन्धरूप मवच्छिन्नत्वं परित्यज्य व्यापकत्वं

प्रतिबध्यताविशेषणम्। अतएवोक्तस्थले आश्रयासिद्ध्युन्नायके विशिष्ट-पक्षग्रहत्वादि मात्रावच्छिन्न्नविरोधिन्यपि विशिष्ट पक्षसाध्यवैशिष्टच विषयकानुमितित्व व्यापकप्रतिबध्यता घटित विरोधिताशालिनि काञ्चनमयत्वाभावाव्याप्यविशिष्ट हृदादौ सत्यन्तदळस्य निरुक्तपक्षसाध्य वैशिष्ट्यग्रह प्रतिबन्धकतावदनुमितिजनकताबच्छेदक विषयिताकत्वरूपताद्दश विरोध्युन्नायकत्व-स्यच सत्त्वेनातिव्याप्तिरस्या दित्युन्नेये अविरोध्यन्त विशेषणम्। एतच "स गृह्यत" इत्यादिना स्वयमेव वक्ष्यते। उन्नेयतया प्रविष्टविशिष्टविषये अविरोधित्व विशेषण यथाश्रुत शब्दलभ्यम्, तदर्थ ताद्दशप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकान्यत्वम्। तन्निवेशे अधिकविषयितानिवेश द्वारवम्, काञ्चनमय हृदो वह्निमानित्यादौ काञ्चनमयत्वाभावव द्धृद दिरूपाश्रयासिद्धया दि भेदस्य सत्प्रतिपक्षोन्नेय वह्न्यभाव विशिष्ट हृदादिरूपबाधे असत्त्वेनाव्याप्तिश्चेत्युन्नायकताघटक बाधविषयिताया विशिष्टपक्षादिग्रह प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्व निवेश। उक्तस्थले बाधग्रहस्याप्यनुमिति रूपविशिष्ट पक्षा-दिग्रह विरोधित्वा दव्याप्ति दवस्थ्यमिति विशिष्ट पक्षग्रहत्व व्यापकत्वनि-वेश। विशिष्टपक्षग्रहत्व पर्याप्तवच्छेदकताकत्वस्य प्रतिबध्यताया निवेशे काञ्चनमय रजतमय हृदो वह्निमानित्यादा वाश्रयासिद्ध्युन्नायके काञ्चनमय-त्वाभाव व्याप्यवद्धृद द यतिव्याप्ति, रजतमयत्वघटित पक्षतावच्छेदक वि-शिष्टविषयक ग्रहत्वस्य तत्प्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वात्, अतस्तदुपेक्ष्य ताद्द-शग्रहत्वव्यापकताया स्तत्र निवेश। अतएव हृदो वह्निमानित्यादौ हृदत्वादि पक्षतावच्छेदकविशिष्ट विषयकग्रहत्वस्य केवलस्य कस्यापि प्रतिबद्धयतानव-च्छेदकत्वेपि नाप्रसिद्धि। नच ताद्दशग्रहत्वव्यापक प्रतिबध्यतानिवेशेपि क्याप्यविरोधिज्ञान प्रतिबध्यत्व मा हृद इत्यादि निर्धर्मितावच्छेदकक ज्ञानसाधारण तद्दश ग्रहत्व व्यापकत्वसम्भवात् तथाविध प्रतिबध्यता

प्रसिद्धिः, विशिष्टविषयकानुमितित्व व्यापकता निवेशे तादृशानुमितित्वस्य निर्धर्मितावच्छेदकक ज्ञानऽव्यावृत्तत्वेऽपि ह्रदो वह्निमान् ह्रदो घटवानित्यादि नानाधर्मप्रकारकानुमितित्वेन ह्रदत्वादिविशिष्ट विषयकानुमितित्व सत्त्वा तादृशसकलानुमितीनां कस्यचिदपि ज्ञानस्य प्रतिबध्यत्वासम्भवेन तादृशानुमितित्व व्यापकप्रतिबध्यता न प्रसिद्ध्यतीति वाच्यम्; कामिनीजिज्ञासादि प्रतिबध्यताया एव तथाविधानुमितित्वव्यापिकायाः प्रसिद्धेः ।

वस्तुतस्तु विरोधिताघटक प्रतिबध्यतायामेव पक्षतावच्छेदकादि विशिष्टविषयकानुमितित्वाव्यापकतानिवेश आऽप्रसिद्धेरिति पूर्वमेवावेदितम् । एतेन कामिनीत्वस्य यत्र पक्षतावच्छेदकता तत्र तद्विशिष्टविषयकानुमिति त्वादेः कामिनीजिज्ञासाप्रतिबद्धचत्वाव्याप्यत्वेऽपि नक्षतिः ।

अथ—उन्नेये विशिष्टपक्षादि ग्रहाविरोधित्व निवेशेऽपि वह्न्यभाव व्याप्यव्याप्याभाववद्ह्रदो वह्निमानित्यत्र वह्न्यभाव व्याप्यव्याप्यविशिष्टह्रदे आश्रयासिद्ध्यात्मकेतिव्याप्तिर्दुर्वारैव, तस्य वह्न्यभाव व्याप्यविशिष्टह्रदात्मक सत्प्रतिपक्षस्य विशिष्टपक्षग्रहाविरोधिन उन्नायकत्वात्, आश्रयासिद्धित्वेनानुमिति विरोधितया सत्यन्तदलाक्रान्तत्वाच्च ।

नचो ज्ञायक एवा विरोध्यन्तविशेषणं विवक्षितम्, उक्ताश्रयासिद्धेश्च विशिष्टपक्षग्रहविरोधितया नातिव्याप्तिरितिवाच्यम् । तथासति वह्निमान् ह्रदो वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववानित्यत्र वह्न्यभाव व्याप्यव्याप्यविशिष्ट ह्रदात्मकबाधे अनुमिति विरोधिवह्न्यभाव व्याप्यविशिष्टह्रदरूपाश्रयासिद्ध्यज्ञायकेतिव्याप्तिः, तस्य वह्निविशिष्टह्रदात्मक विशिष्टपक्षग्रहाविरोधित्वादिति चेन्न;- उन्नेये उन्नायकेचा विरोध्यन्तस्य विशेषणतोपगमेमातिप्रसङ्गस्य वारणीयत्वात् । अथवा- उन्नेय विशेषणमेवाऽविरोध्यन्तम्, यद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यता घटितं विरोधित्वं सत्यन्तार्थः तद्धर्मावच्छिन्नप्रति-

प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यप्रह विरोधिरूपोन्नायकत्वम् । तदुन्नायकत्वञ्च ग्राह्यविशिष्टविषयकत्वेन परामर्शस्यानुमितिजनकत्वं तत्त्वम् । तच्च साध्याभाव

व्याप्यतावच्छेदकविरोधिताया उन्नेय निवेशात् तथा विवक्षितत्वात्पूर्वोक्तस्थले च वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यविशिष्ट ह्रदत्वस्याश्रयासिद्धे विशिष्टपक्ष ग्रहत्वावच्छिन्नविरोधित्वेन सत्यन्तदलाक्रान्ताया स्तद्रूपावच्छिन्नाविरोधिन स्सत्प्रतिपक्षस्यैवोन्नायकत्वेन नातिव्याप्तिः । उन्नेयबाधस्य उन्नायकसत्प्रतिपक्षस्य च विशिष्टपक्षसाध्यवैशिष्ट्य ग्रहत्वरूपैकधर्मावच्छिन्न प्रतिबध्यतानिरूपित प्रतिबन्धकतावच्छेदक विषयिताकत्वेन सत्प्रतिपक्षे लक्षणसमन्वय इति । उन्नेये विरोध्यन्तं विशेषणं वह्निव्याप्याभावादिमान्ध्वंसे वह्निव्याप्यवत्पक्षात्मकत्वस्य विशिष्टपक्षे, दिग्रहाविरोधिवह्निमत्पक्षोन्नायकस्य वारकमिति वक्ष्यते । तत्र यथाश्रुतं विरोध्युन्नायकत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदक विषयिताक विशिष्टविषयिताकानुमिति प्रयोजकत्वम्, तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदक विषयिताया स्तन्निरूपक विषयनिरूपित विषयत्वेन निवेशनं शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शनमनुकरोतीति प्रतिबन्धकतावच्छेदक विषयित्वावच्छिन्नानुमिति प्रयोजकत्वं निवेशितम् । उक्तस्थले वह्निव्याप्यवत्पर्वतरूपबाधस्य वह्निमत्पर्वतविषयक समूहालम्बनरूप वह्निव्याप्यवत्पर्वतरूप विरोधिविषयकानुमिति प्रयोजकतयातिप्रसङ्गस्स्यादिति विरोधिविषयित्वावच्छिन्ननिरूपित प्रयोजकत्वं निवेशितम् ।

अनुमितिजनकत्वरूपोन्नायकत्वं न विषयस्येति अनुमितिजनकतावच्छेदक विषयिताकत्वरूपमनुमिति प्रयोजकत्वमेवात्र तदित्याह (तदुन्नायकत्वञ्चेति) (यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेति) तृतीयार्थोऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूप मवच्छेदकत्वम्, तन्निवेशाद्वह्निव्याप्यवत्पर्वतरूपोक्तस्थलीयबाधे सत्प्रतिपक्ष विषयक समूहालम्बनविषये नातिप्रसङ्गः । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्व निवेशाभावेन सत्प्रतिपक्षकूटे केवलपक्षादौ च नातिप्रसङ्गः (तच्चेति) तादृश

व्याप्यवत्पक्षादिकम् । असाधारणविरोधयोरन्यतरस्य सत्प्रतिपक्षविधया दोषत्वपक्षे प्रकृतसाधने प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वाद्यनवगाहि परामर्शो ग्राह्यः । अत्रच सत्यन्तेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य, अविरोध्यन्तेनाश्रया-

विशिष्टं चेत्यर्थः । साध्यव्यापकाभावप्रतियोगि प्रकृतहेतुमत्पक्षादौ मतभेदेन विरोधासाधारणरूपेऽतिव्याप्तिं वारयति (असाधारणेति) (सत्प्रतिपक्षविधयेति) अनुमितिप्रतिबन्धकसाध्याभाव व्याप्यवत्ताज्ञानविषय विधये-त्यर्थः । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्व मसाधारण्यम्, साध्यासामानाधिकरण्यं वेरोध इति मतेऽनुमित्यविरोधिनि तत्र प्रोक्तलक्षणातिव्याप्तिरित्यतः "पक्ष" इत्युक्तम् । " प्रतियोगित्वादी " त्यादिना पक्षधर्मतापरिग्रहः । तथाच प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने प्रकृतसाध्यतावच्छेदक विशिष्टव्यापकाभाव प्रतियोगित्व विशिष्ट प्रकृतसाधनतावच्छेदकावच्छिन्न वैशिष्ट्यानवगाहिपरामर्शनिष्ठानुमिति जनकताषच्छेदक विषयिताकत्वरूपमुन्नायकत्वं विवक्षणीय-मित्यर्थः । रूपान्तरेण यत्र प्रकृतहेतो र्व्यतिरेकिप्रतिहेतुता तत्स्थलीयप्रतिपक्षसंग्रहाय प्रकृतसाधनतावच्छेदक निवेशः । रूपान्तरावच्छिन्न प्रकृतसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्व विशिष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षकालीनत्वस्य यत्र प्रकृतसाध्यतावच्छेदक घटकत्व तत्स्थलीयतादृशसाध्यतावच्छेदक विशिष्टसाध्याभाव व्याप्यवत्पक्षात्मक प्रतिपक्षसंग्रहाय प्रकृतसाध्यताव च्छेदकनिवेशः । यत्र प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्व विशिष्टप्रकृतसाधनवत्त्वेन रूपान्तरावच्छिन्नपक्षस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदके प्रवेश स्तत्र सत्प्रतिपक्षस्य तादृशपक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्याभावव्याप्यवत्तारूपस्य संग्रहाय प्रकृतपक्षतावच्छेदकनिवेशः । साध्याभावनिरूपितान्वयव्याप्तिविशिष्टप्रकृत हेतुमत्पक्षस्यापि लक्ष्यतोपगमान्न तत्रातिव्याप्तिः । तस्यासाधारण्यमात्रात्मकत्वे तदनवगाहित्वमपि परामर्शविशेषणन्देयम् । तत्संग्राहकमपि आदिपदम् । (सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्येति) साध्याभावव्याप्य व्याप्यवत्पक्षादे रवि-

तन्नम, विरोधस्यैव दूषकत्वेऽधिकस्य व्यर्थत्वात् ।

॥ इति तत्त्वचिन्तामणौ सत्प्रतिपक्षग्रन्थः ॥

सिद्ध्यनुमायकस्य, - विरोध्यन्तेन वह्निव्याप्याभावे साध्ये वह्निव्याप्यवत्पक्षात्मकस्य बाधस्य व्युदासः । सङ्गृह्यते चानेन काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ वह्न्यादभावव्याप्यं ह्रदत्वादिमान् पक्ष इति । सत्प्रतिपक्षेऽपि च यथ सिद्धान्तपक्षमायवादि प्रयोगमिच्छन्ति । अय हेतुस्साध्यव्यभिचारवानित्यादिवदय पक्षस्साध्याभावव्याप्यवानित्य दिरुद्भावन पुनरुचित प्रतिभाति ।

॥ इति दीधितौ सत्प्रतिपक्षग्रन्थः ॥

रोधितयानाभासरूपस्येत्यर्थ (आश्रयासिद्ध्यनुमायकस्येति) आश्रयासिद्ध्यन्तर्गतस्य पक्षविशेषणाभावस्य व्याप्यवत्पक्षादेरित्यर्थः । आश्रयासिद्ध्यादीत्यादिपदात्साध्याप्रसिद्ध्यादिपरिग्रहः । वह्न्यादिसाध्यकबाधस्य क्वचिदनुमायकतया उक्तेये विरोध्यन्तविशेषणस्य तद्वारकता न सम्भवतीति बाधविशेषे तद्व्यावृत्तिं दर्शयति (विरोध्यन्तेनेति) वह्निव्याप्यवत्पक्षस्य स्येत्यनेन वह्निमत्पक्षोपायकत्व सन्निवन् । अविरोध्यन्त सार्थक्याय प्रतिवध्यतावा स्वरूपसम्बन्धरूप पक्षसाध्यवदिष्टत्वावगाहित्वावच्छिन्नत्वनिवेशासम्भव दर्शयति (सङ्गृह्यत इति) ' अनेन '-लक्षणेन । प्रतिपक्षस्थापनात्मक न्यायप्रयोगानौचित्य दर्शयितुं स्तस्यच साम्प्रद यिकतामाह (सत्प्रतिपक्षेऽपीति) (यथासिद्धान्तमिति) नैय यिक दि प्रतिज्ञादिनामित्यादि । स्वस्वसिद्धान्तानुसारेणेत्यर्थ । (पक्षमयवादीति) ह्रदो न वह्निमान् ह्रदत्वादित्य दिरूपेत्यर्थ । आदिना मीमांसक सागतसिद्ध वचनचतुष्टयत्रय याय परिग्रह (इच्छन्तीति) साम्प्रदायिका इति शेष (उचित प्रतिभातीति) आदिना न्याये प्रयुक्ते हेतुदोषस्याभ्यगात्क्षितत्वा त्प्रथमस्तदनुद्भाव्य विपरीतप्रतिज्ञादिप्रयोगे ऽर्थान्तरस्य दुर्वारत्वा दिति भव ।

इति श्री महामहोपाध्याय गदाधरभट्टाचार्य विरचित

॥ सत्प्रतिपक्षग्रन्थः ॥